

ΓΙΟΥΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, ΕΙΕ

Οσία Φιλοθέη

Μια ευγενής Αθηναία – μια παράτολμη μοναχή

Αθήνα 2016

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο της οργάνωσης του νέου μουσειακού χώρου που στεγάζεται στο Αρχοντικό Μπενιζέλων, στην Αθήνα, για την τεκμηρίωση του περιεχομένου του.

Οσία Φιλοθέη

Μια ευγενής Αθηναία – μια παράτολμη μοναχή

Η Φιλοθέη Μπενιζέλου υπήρξε μια ξεχωριστή φυσιογνωμία στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα, γόνος αρχοντικής οικογένειας με έντονη προσωπικότητα, που αφιερώθηκε στο μοναχισμό αναπτύσσοντας παράλληλα πλούσια φιλανθρωπική και κοινωνική δράση. Η αναγνώρισή της από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ως οσίας λίγα χρόνια μετά το θάνατό της και ο απόηχος του πλούσιου έργου της συνέβαλαν στο να δημιουργηθούν θρύλοι και παραδόσεις, που σε συνδυασμό με τις σωζόμενες ιστορικές πηγές της εποχής συνθέτουν το ψηφιδωτό μέσα από το οποίο ο μελετητής καλείται να τοποθετήσει τη Φιλοθέη στις ιστορικές της διαστάσεις. Μέσα από τη διαδικασία ανεύρεσης της ιστορικής αλήθειας, αναδεικνύεται το πορτραίτο μιας προσωπικότητας που ακόμη και σήμερα, τόσους αιώνες μετά το θάνατό της, δεν παύει να μας εκπλήσσει.

Ο καμβάς γύρω από τον οποίο θα πλέξω την αφήγησή μου είναι ο Βίος της οσίας Φιλοθέης, ο οποίος περιλαμβάνεται στην Ακολουθία της. Η πρώτη έντυπη έκδοση της Ακολουθίας πραγματοποιήθηκε στη Βενετία το έτος 1775, με έξοδα του Λεονάρδου Δημητρίου Καπετανάκη.¹ Το πρόσωπο που συνέγραψε το Βίο της Φιλοθέης παραμένει άγνωστο. Καθώς όμως η αναγνώριση της Φιλοθέης ως οσίας πραγματοποιήθηκε λίγα μόνο χρόνια

1. *Ακολουθία της οσίας μητρός ημών Φιλοθέης της εξ Αθηνών...*, Βενετία 1775 (βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième-siècle*, τ. 2, Παρίσι 1928, αρ. 819). Για τις λοιπές εκδόσεις της Ακολουθίας της οσίας βλ. Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, *Έντυπες Ακολουθίες Αγίων: Συλλογή Ντόρης Παπαστράτου*, επιστ. εποπτεία – εισαγωγή Κρίτων Χρυσοχοϊδης, Αθήνα 2007, σ. 328-330 και Δημ. Σ. Γκίνης – Βαλ. Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. 2 (1840-1855), Αθήνα 1941, αρ. 4892. Στο εξής οι παραπομπές γίνονται στον Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηνών, Τουρκοκρατία*, τ. 1, Αθήνα 1891 (φωτοαναστ. έκδοση Αθήνα, Διον. Νότη Καραβιάς, 1993), σ. 145-152, όπου αναδημοσιεύεται ο Βίος της οσίας με βάση την Ακολουθία του 1775.

μετά το θάνατό της, είναι πιθανό ότι το κείμενο του Βίου γράφτηκε σε μικρή χρονικά απόσταση από τα πραγματικά γεγονότα.

1. Τα πρώτα χρόνια και η ίδρυση της μονής Αγίου Ανδρέα

Η Φιλοθέη καταγόταν από την επιφανή οικογένεια των Μπενιζέλων, μία από τις αρχοντικές οικογένειες της Αθήνας.² Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το κείμενο του Βίου, ήταν κόρη της Συρίγας και του Άγγελου Μπενιζέλου.³ Η πληροφορία ενισχύεται από μεταγενέστερη μαρτυρία, που χρονολογείται περίπου μεταξύ των ετών 1605-1628: πρόκειται για κατάλογο εισφορών προς ανοικοδόμηση της μονής που είχε στο μεταξύ ιδρύσει η Φιλοθέη, στον οποίο αποκαλείται «Κυρά του Άγγελου».⁴

Το κοσμικό όνομα της Φιλοθέης κατά το Βίο ήταν «Ρεβούλα». Για την προέλευση του ονόματος θεωρείται ότι είναι παραφθορά του Ρεγούλα (από το Ρηγούλα ή Ρηγίλλη) ή ακόμη ότι προέρχεται από το Παρασκευούλα.⁵ Σε νεαρή ηλικία οι γονείς της Ρεβούλας την ανάγκασαν να παντρευτεί

2. Για την οικογένεια Μπενιζέλου βλ. Ιωάννου Μπενιζέλου, *Ιστορία των Αθηνών*, προλεγ. Ιωάννης Γεννάδιος, επιμ. έκδ. Ι. Κόκκωνας – Γ. Μπώκος, επιστ. εποπτεία Μ. Ι. Μανούσακας, τ. 1, Αθήνα 1986, σ. κγ' σημ. 1, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί ότι η γνώση μας για την κοινωνία της τουρκοκρατούμενης Αθήνας βασίζεται κυρίως σε πηγές που χρονολογούνται σε μεταγενέστερους χρόνους.

3. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 146.

4. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αθηναϊκόν αρχοντολόγιον, Α' Οι άρχοντες Μπενιζέλοι*, Αθήνα 1921, σ. 86-87: «† ὅσοι προερχῶνται νὰ δώσουν εἰς τὸ κτήσιμον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εἰς τὸ κοινόβιον τὸ λεγόμενον τῆς Κυρᾶς τοῦ Ἀγγέλου» (έγγραφο ἀρ. 1932 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας). Το σημείωμα δεν φέρει χρονολογία, υπογράφεται όμως μεταξύ άλλων από τον «πρώην ἐπίσκοπο Ταλαντίου Δανιήλ», ο οποίος εντοπίζεται ως αρχιερέας της εκκλησιαστικής αυτής περιφέρειας το 1605, το 1616 και κατά την περίοδο 1628-1636 (το 1636 εξελέγη μητροπολίτης Αθηνών), αλλά η αρχιερατεία του μεταξύ των ετών 1605-1628 δεν υπήρξε συνεχόμενη.

5. Βλ. R. Bousquet, «Philothée Bénizélou», *Échos d'Orient* 9 (1906), 288-292, ειδικότερα 288. Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων και η Οσία Φιλοθέη, Απόσπασμα ανεκδότου συγγραφής* (Ανατύπωση εκ του «Ελληνισμού»), Αθήνα 1929, σ. 28. Νικ. Β. Τωμαδάκης, «Οι νεομάρτυρες του Βυζαντίου και η οσιομάρτυς Φιλοθέη Μπενιζέλου η Αθηναία (Φεβρουαρίου 1589)», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΕΦΣΠΑ)* 21 (1970-1971), 9-25, ειδικότερα 18. Ας σημειωθεί ότι σε οθωμανικό έγγραφο του 1582, για το οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια, η Φιλοθέη εμφανίζεται ως «Rusula» (βλ. Suraiya Faruqi, «An Orthodox Woman Saint in an Ottoman Document», *Syncretismes et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe siècle)*, Actes du Colloque de

έναν επιφανή Αθηναίο («τῶν τότε πρωτίστων τῆς πόλεως»), έναν άνθρωπο σκληρό, που απεβίωσε ύστερα από τρία χρόνια. Δέκα χρόνια αργότερα, μετά το θάνατο των γονιών της, η Ρεβούλα ίδρυσε γυναικείο μοναστήρι και το αφιέρωσε στον Άγιο Ανδρέα:

«δι' ἐν ὀράματι ἐπιταγῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου οἰκοδομεί Παρθενῶνα, ἐπ' ὀνόματι τούτου τοῦτον τιμήσασα, μὲ ἱκανὰ κελλεῖα, καὶ ἄλλα ἀναγκαῖα οἰκοδομήματα καὶ περιοχάς, καὶ τὸν ἐπροικοδότησε μὲ μετόχια καὶ ὑποστατικά ἱκανὰ πρὸς ἀναγκαίαν ζωτροφίαν τῶν ἐν τούτῳ μοναζουσῶν...»⁶

Χάρη σε μια πολύτιμη, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ιστορική μαρτυρία για τη Φιλοθέη και το έργο της, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πότε πραγματοποιήθηκε η ανέγερση του μοναστηριού. Πρόκειται για μια αίτηση του μοναχού Σεραφείμ Παγκάλου του έτους 1583 προς τον Δόγη της Βενετίας, όπου αναφέρεται ότι πριν από περίπου δώδεκα χρόνια, δηλαδή γύρω στο 1571, μια ευγενής Αθηναία είχε ανεγείρει μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα και δύο μετόχια.⁷

Η Ρεβούλα εκάρη μοναχή και πήρε το όνομα Φιλοθέη μετά την ίδρυση της μονής του Αγίου Ανδρέα. Στον μοναχικό βίο την ακολούθησαν οι θεραπευαίνιδες που είχε στο πατρικό της σπίτι αλλά και πολλές άλλες κόρες από την Αθήνα.⁸

Χάρη στην οικονομική άνεση που απολάμβανε λόγω της καταγωγής της από αρχοντική οικογένεια, η Φιλοθέη δεν περιορίστηκε στην ανέγερση της μονής· εξασφάλισε ακόμη «μετόχια καὶ ὑποστατικά»,⁹ ενώ ανήγειρε

Collège de France, octobre 2001, Sous la direction de Gilles Veinstein, Παρίσι 2005, σ. 383-394, ειδικότερα 387 κ.εξ.).

6. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ὁ.π., τ. 1, σ. 147.

7. Το κείμενο της αίτησης δημοσιεύει ο Κ. Δ. Μέρτζιος, «Η οσία Φιλοθέη», *Ελληνικά* 13 (1954), 122-129, ειδικότερα 125. Ας σημειωθεί ότι σε μεταγενέστερο κείμενο του 1670, με το οποίο η τότε ηγουμένη της μονής Αγίου Ανδρέα Χριστοδούλη καλεί τους χριστιανούς να ενισχύσουν οικονομικά το μοναστήρι, αναφέρεται ότι «σήμερον, ἑκατὸν εἴκοσι χρόνοι, τὸ κοινοβιακόν μας τοῦτο μοναστήριον ἐπρωτοκτίσθη ἀπὸ τὴν... ἁγίαν Φιλοθέην...», μαρτυρία που τοποθετεί την ίδρυση του μοναστηριού στο 1550 (βλ. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ὁ.π., τ. 1, σ. 138-139, ειδικότερα 138· Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οἶκος των Μπενιζέλων*, ὁ.π., σ. 56-57). Καθώς όμως ο μοναχός Σεραφείμ Πάγκαλος είναι σύγχρονος της Φιλοθέης, θεωρώ ότι η πληροφορία του σχετικά με το χρόνο ίδρυσης είναι πιο ακριβής από την αντίστοιχη αναφορά της Χριστοδούλης.

8. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ὁ.π., τ. 1, σ. 148.

9. Σύμφωνα με πωλητήριο έγγραφο του Αυγ. 1575, ο Αντώνιος ο Πλατύπους την αυλή που είχε «εἰς τὸν μαχαλὰ Ρωίδου» την πούλησε «τοῦ Μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Ἀν-

και «νοσοκομεία και ξενοδοχεία... ὀλίγον μακρὰν τοῦ μοναστηρίου... εἰς τὰ ὁποῖα εἰσερχομένη ἡ ἰδία αὐτὴ ἐπεσκέπτετο τοὺς διαφόρους νοσήμασι κατεχομένους... μὲ ὅλα τὰ πρὸς τροφήν καὶ σωματικὴν ἀνάπαυσιν ἀναγκαῖα...».¹⁰

Πληροφορίες για τα μνημονευόμενα «νοσοκομεία καὶ ξενοδοχεία» αντλούμε ἀπὸ ἐγγράφα των ἐτῶν 1583-1584 γραμμένα στα ἰταλικά, ὅπου τα μετόχια του μοναστηρίου ἀποδίδονται με τον ὄρο «(h)ospedali»-«hospitali». Ο ὄρος παραπέμπει σε ευαγὴ καταστήματα που λειτουργοῦσαν στην ἐλληνοβενετικὴ Ἀνατολή, τους νοσοκομειακούς ξενώνες (*ospizi-ospedali*), ὅπου παρεχόταν στέγη και ἐνίοτε στοιχειώδης περίθαλψη σε ἐνδεεῖς, ἀσθενεῖς και προσκυνητές. Τα ἰδρύματα αὐτά, που συντηροῦνταν με πρωτοβουλία της Ἐκκλησίας, μοναχῶν, ἰδιωτῶν κ.ά., φιλοξενούσαν περιορισμένο ἀριθμὸ τροφίμων και στεγάζονταν σε κελιά μοναστηριῶν, σε δωμάτια σε περιβόλους ἐκκλησιῶν, σε μικροῦ μεγέθους κτίρια προσαρτημένα ἢ σε σημεῖα γειτονικὰ των ναῶν.¹¹ Ὅπως συνάγεται λοιπὸν ἐμμεσα ἀπὸ την ἐν λόγω πηγή, τα ἀναφερόμενα στο Βίο φιλανθρωπικά ἰδρύματα της Φιλοθέης βρίσκονταν στα μετόχια που ἡ ἰδία εἶχε ἀνεγείρει και προσαρτήσει στο μοναστήρι του Ἀγίου Ἀνδρέα, για τη θέση των ὁποίων θα γίνεῖ λόγος στη συνέχεια.

2. Ἡ ἀπελευθέρωση σκλάβων και ἡ μεταστροφή μουσουλμάνων στο Χριστιανισμό – Τα γεγονότα των ἐτῶν 1582-1584

Το φιλανθρωπικὸ ἔργο της Φιλοθέης δὲν περιορίστηκε ὅμως μόνο στη φιλοξενία και περίθαλψη ἐνδεῶν συμπολιτῶν της. Ἰδιαίτερα ἐκτενὴς ἀναφορά γίνεταῖ στο γεγονός ὅτι προσέφερε καταφύγιο σε σκλάβους που δραπέ-

δρέα τῆς ἡγουμενευούσης... σὺν ταῖς λοιπαῖς ἀδελφαῖς δι' ἄσπρα χίλια καὶ ἐνεακόσια» (το κείμενο δημοσιεύει ο Ἰωάννης Γεννάδιος, *Ὁ οἶκος των Μπενιζέλων*, ὁ.π., σ. 49, χωρὶς να ἀναφέρει πού παραδίδεται). Στο Ἀρχεῖο της Ἱστορικής και Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας σώζεται ἐπίσης ἓνα ἐγγράφο του 1579 (αρ. 1749), με το ὁποῖο ἀφιερώνεται ἓνα στρέμμα γῆς «εἰς τὸ μοναστήρι τῆς Κυραφιλοθέης» (βλ. *Στο ἴδιο*, σ. 49-50).

10. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ὁ.π., τ. 1, σ. 148.

11. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «Θεσμοὶ κοινωνικῆς πρόνοιας», *Βενετοκρατούμενη Ἑλλάδα. Προσεγγίζοντας την ἱστορία της*, τ. 1, ἐπιστ. διεύθ. Χρύσα Μαλτέζου, ἐπιμ. κειμ. Δέσποινα Βλάσση – Ἀγγελικὴ Τζαβάρα, Ἀθήνα – Βενετία 2010, σ. 187-210, ἐιδικότερα 187-191. Νοσοκομειακοὶ ξενώνες ἐντοπίζονται σε Χάνδακα, Ρέθυμνο, Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά κ.α.

τευαν από τους κυρίους τους καθώς και σε μουσουλμάνες που κοντά της μεταστρέφονταν στο Χριστιανισμό και ενδύονταν το μοναχικό σχήμα. Νά τι αναφέρει σχετικά ο Βίος:

«Ἦσαν δὲ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ ὑπὸ τοὺς Ἀγαρηνοὺς γυναῖκες αἰχμάλωτοι ἀπὸ διαφόρους τόπους ἐν ταῖς Ἀθήναις... Τέσσαρες γυναῖκες αἰχμάλωτοι, ἀκούσασαι τὴν τῆς Ἁγίας φήμην καὶ εὐκαιρίας τυχεύσαι, ἐδραπέτευσαν ἀπὸ τοὺς αὐθέντας τους, ὅπου τὰς ἐβίαζαν εἰς τὴν τῆς Πίστεως ἐξάρνησιν, καὶ κατέφυγον πρὸς αὐτήν. Ἡ ὁποία μὲ τὴν συνειθισμένην τῆς εὐμένειαν καὶ φιλοφροσύνην αὐτὰς ὑποδεξαμένη καὶ νουθετήσασα ἱκανῶς εἰς τὸ νὰ στέκουν ἀνδρεῖαι εἰς τοὺς ὑπὲρ πίστεως κινδύνους... ἐπαρηγοῦσε καιρὸν ἀρμόδιον εἰς τὸ νὰ τὰς κατευοδώσῃ εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν πόλεις.»¹²

Σύντομα ὁμως οἱ κύριοι τῶν δραπέτιδων ἔμαθαν τι εἶχε γίνει καὶ εἰσέβαλαν οργισμένοι στο κελί τῆς Φιλοθέης, τὴν ἄρπαξαν καὶ τὴν πῆγαν «τῷ τότε ἡγεμόνι, μουσουλμάνῳ καὶ αὐτῷ ὄντι»,¹³ καὶ τὴν ἐκλείσαν στὴ φυλακὴ. Καθὼς ὁμως ἡ Φιλοθέη ἀντιστεκόταν στὶς ἀπειλὲς τῶν δεσμοτῶν τῆς καὶ ἀρνιόταν νὰ μεταστραφῆι στὸ Ἰσλάμ,

«βέβαια ἐντὸς ὀλίγου ἤθελε τελειωθῆ διὰ μαρτυρίου, ἀνίσως καὶ μετ' οὐ πολὺ κατὰ θεῖαν ἀντικρυς βούλησιν δὲν ἤθελαν προφθάσει τινὲς τῶν χριστιανῶν, καὶ τὴν πᾶσαν ἀλήθειαν ἐρευνήσαντες, καὶ τὸν κριτὴν καταπραῦναντες, ἤθελαν τὴν ἐλευθερώσει...»¹⁴

Το περιστατικό αὐτό επιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές, οἱ ὁποῖες μάλιστα μας ἐπιτρέπουν νὰ το χρονολογήσουμε. Συγκεκριμένα, σουλτανικό ἐγγράφο τοῦ 1582 ἀναφέρει ὅτι πολλοὶ ἀξιωματοῦχοι κατηγοροῦσαν τὴ Rusula, μοναχὴ που ζοῦσε σὲ «καινούριον» γυναικεῖο μοναστήρι στὴν Ἀθήνα, ὅτι εἶχε προσελκύσει σκλάβους καὶ σκλάβες που εἶχαν πρόσφατα ἐξισλαμιστεῖ, ἀκόμα καὶ γυναῖκες παντρεμένες με ντόπιους μουσουλμάνους, καὶ τοὺς μετέστρεφε στὸ Χριστιανισμό. Σύμφωνα με τὸ ἐγγράφο, ἡ Rusula προφανῶς προμήθευε τοὺς φυγάδες με ράσα μοναχῶν καὶ τοὺς ἐκρῦβε σὲ μυστικό δωμάτιο που εἶχε προσεκτικὰ κρυμμένη εἰσοδο. Ὅταν παρουσιαζόταν μιὰ εὐκαιρία, οἱ ἄντρες καὶ οἱ γυναῖκες φυγαδεύονταν στὸ *Frengistan*.

12. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα*, ὁ.π., τ. 1, σ. 149.

13. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν Οθωμανὸ διοικητὴ τοῦ καζά Ἀθηνῶν, που τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ σούμπαση (Ἰωάννης Γ. Γιαννόπουλος, *Ἡ διοικητικὴ ὁργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Ἀθήνα 1971, σ. 116).

14. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα*, ὁ.π., τ. 1, σ. 149-150.

Διατάχθηκε λοιπόν έρευνα στο μοναστήρι, κατά την οποία βρέθηκαν εκεί μοναχές στην πλειοψηφία τους νεαρές, αλλά και ορισμένες «πόρνες» (*fahişes*). Το κυριότερο όμως ήταν ότι εντοπίστηκε ένα μυστικό δωμάτιο καθώς και ο φυγάς σκλάβος ενός από τους τοπικούς αξιωματούχους στους οποίους απευθυνόταν το έγγραφο του 1582. Οι αξιωματούχοι και οι καδήδες πήραν τη διαταγή να επιβεβαιώσουν την ορθότητα των γεγονότων αυτών, να τιμωρήσουν αυστηρά τους ενόχους και να γκρεμίσουν το μοναστήρι.¹⁵

Οι πληροφορίες του σουλτανικού εγγράφου του 1582 δεν αφήνουν αμφιβολία για την ταύτιση της μοναχής με τη Ρεβούλα-Φιλοθέη. Αξίζει ωστόσο να σταθούμε σε δύο σημεία του κειμένου. Το πρώτο είναι ο χαρακτηρισμός του μοναστηριού ως «καινούριου». Είναι γνωστό ότι κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας γενικά δεν επιτρεπόταν στους χριστιανούς να ανεγείρουν καινούριους ναούς, μπορούσαν μόνο να επισκευάζουν τις παλαιότερες εκκλησίες με βάση όμως την αρχική κατασκευή, χωρίς δηλαδή να μεταβάλλουν τις διαστάσεις τους. Στα χρόνια αυτά ιδρύθηκαν ωστόσο πολλοί και εξαιρετικά σημαντικοί από την άποψη της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής ναοί, πολλοί από αυτούς καθολικά μοναστηριών που λειτουργούν ως τις μέρες μας.¹⁶ Το γεγονός αυτό δηλώνει ότι στην πράξη οι χριστιανοί βρήκαν τον τρόπο να υπερβούν τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις του ισλαμικού νόμου.¹⁷ Το 1582 η μονή της Φιλοθέης ήταν πράγματι «καινούρια», αφού είχε ιδρυθεί έντεκα περίπου χρόνια νωρίτερα, γύρω στο 1571· η επισήμανση ωστόσο αυτή στη συγκεκριμένη πηγή είχε αρνητική σημασία, καθώς δήλωνε ότι το μοναστήρι που προσέφερε παράνομα καταφύγιο σε σκλάβους οι οποίοι είχαν δραπετεύσει, είχε κτιστεί κατά παράβαση του ισλαμικού νόμου.

Επιπλέον, ασαφής παραμένει η έννοια του όρου «Frengistan», όπου κατά την οθωμανική πηγή φυγαδεύονταν όσοι κατέφευγαν στο μοναστήρι της Rusula. Ο όρος συνήθως δηλώνει την Ευρώπη, στη συγκεκριμένη

15. Suraiya Faroqhi, «An Orthodox Woman Saint in an Ottoman Document», ό.π., σ. 385, 387-388.

16. Βλ. ενδεικτικά Χρίστος Πατρινέλης, «Οι μονές του ελληνικού χώρου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, Αθήνα 1974, σ. 132-133, 139-141· Ο ίδιος, «Ο ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1600). Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* (ΔΧΑΕ) περ. Δ', τ. 16 (1991-1992), 36-37.

17. Rossitsa Gradeva, «Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings», *Études Balkaniques* 4 (1994), 14-36.

ωστόσο περίπτωση μπορούμε ενδεχομένως να θεωρήσουμε ότι περιλαμβάνει και τα βενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου, τα οποία βρισκόνταν από πολλές απόψεις εγγύτερα στην Αθήνα από όσο οι ευρωπαϊκές χώρες.¹⁸

Τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά το 1582 τα γνωρίζουμε και από την αφήγηση της ίδιας της Φιλοθέης, αφήγηση η οποία επιβεβαιώνει την εκδοχή του Βίου που παρατέθηκε πιο πάνω, ενώ ταυτόχρονα την εμπλουτίζει με νέες πληροφορίες. Πρόκειται για έγγραφο της 22ης Φεβρουαρίου 1583, το οποίο περιέχει έκκληση της Φιλοθέης προς τη Γερουσία των Βενετών για οικονομική ενίσχυση του μοναστηριού της.

Στο κείμενο του εγγράφου η Φιλοθέη αναφέρει ότι ίδρυσε μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα με δύο μετόχια στην Αθήνα, όπου ζούσαν κατά το κοινοβιακό τυπικό εκατόν πενήντα μοναχές. Κάποια στιγμή όμως:

«... μᾶς ἐσυκοφάντησαν οἱ ἀγαρινοί· διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν αἰχμαλώτων χριστιανῶν ὅπου ἔτυχαν εἰς τὰς χεῖρας μας· καὶ διὰ τινὲς ἀγαρηναῖς, ὅπου εὐρέθησαν εἰς τὴν μονὴν πιστεύοντας τῷ Χ(ριστῷ)· καὶ ἔγιναν καὶ μοναχαί. Καὶ ἔγνωσαν πάντα ταῦτα οἱ ἀγαρινοί, καὶ ἐβούλοντο ἀπολέσαι τὸ μοναστήριον, καὶ τὰς παρθένους λαβεῖν εἰς τὴν ἐξουσίαν τους.»¹⁹

Για να σώσει το μοναστήρι από την άμεση απειλή, η Φιλοθέη δανείστηκε εξήντα χιλιάδες άσπρα, με τα οποία κατάφερε να κατευνάσει την οργή των Οθωμανών, όχι όμως για πολύ, διότι:

«τὸν ἀπεραζούμενον μῆναν Αὐγούστον ἦλθαν οἱ ἀγαρινοί, καὶ ἔψαξαν ταῖς μοναῖς, καὶ ἤϋραν σκλάβον τοῦ φλαμπουριάρι ὅπου τὸν εἶχαμεν εἰς φύλαξιν διὰ τὴν ἐλευθερίαν του· καὶ τρεῖς τούρκησες ὅπου ἦταν καλογοῦρες...»²⁰

18. Πβ. Suraiya Faroghi, «An Orthodox Woman Saint in an Ottoman Document», ό.π., σ. 390.

19. Το γραμμένο στα ελληνικά κείμενο της έκκλησης του 1583 δημοσιεύει ο Κ. Δ. Μέρτζιος, «Η οσία Φιλοθέη», ό.π., σ. 123-125, ειδικότερα 123, από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, Senato, Deliberazioni, Costantinopoli, filza 5. Ας σημειωθεί ότι στην ιταλική μετάφραση του κειμένου, που βρίσκεται στον ίδιο φάκελο, ο όρος «μετόχια» αποδίδεται ως «ospedali»· ο όρος αυτός, που στα ιταλικά σημαίνει νοσοκομείο, χρησιμοποιείται με την ίδια έννοια και στα υπόλοιπα έγγραφα που αφορούν την ίδια υπόθεση («(h)ospedali»-«hospitali»). Βλ. όσα αναφέρονται σχετικά πιο πάνω, στη σ. 4.

20. Στο ίδιο, σ. 123-124. Φλαμπουριάρης ονομαζόταν ο διοικητής ενός σαντζακιού (σαντζάκμπεης). Πρόκειται πιθανώς για το διοικητή του σαντζακιού του Ευρίπου, ο οποίος είχε την έδρα του στη Χαλκίδα.

Μετά την έφοδό τους στο μοναστήρι, που σύμφωνα με τα παραπάνω συνέβη τον Αύγουστο του 1582, οι Οθωμανοί έκλεισαν τη Φιλοθέη στη φυλακή και λεηλάτησαν τη μονή και τα μετόχια της. Ορισμένες από τις μοναχές κατάφεραν να αποδράσουν, οι υπόλοιπες παρέμειναν στο πλευρό της Φιλοθέης, «καὶ καθεκάστην ὥραν μὲ ἔδιδαν μαρτύριον», αφηγείται η ίδια, «νὰ γένο τούρκησα ἐγὼ τε καὶ οἱ ἀδελφαῖς, ἢ νὰ μὲ καύσουν». Για να μη μείνουν οι μοναχές στο έλεος των Οθωμανών, η Φιλοθέη εξασφάλισε άλλες ογδόντα χιλιάδες άσπρα βάζοντας ενέχυρο τα ιερά σκεύη και τα υπάρχοντα του μοναστηριού. Με τα χρήματα αυτά πλήρωσαν τον καδή, τον φλαμπουριάρη και τους υπόλοιπους Οθωμανούς «καὶ ἐγλυτώσαμεν ἀπὸ τὰς χεῖρας τους».

Παρότι η Φιλοθέη και το μοναστήρι επιβίωσαν από τη σοβαρή αυτή περιπέτεια, το χρέος τους ανερχόταν πλέον στο αρκετά υψηλό ποσό των εκατόν σαράντα χιλιάδων άσπρων. Για το λόγο αυτό η Φιλοθέη έστειλε τον μοναχό Σεραφεΐμ Πάγκαλο ως εκπρόσωπο της μονής στη Βενετία, με σκοπό να υποβάλει στη Γερουσία το αίτημά της για οικονομική ενίσχυση η οποία θα βοηθούσε την αδελφότητα να απαλλαγεί από το βαρύτερο χρέος.²¹ Το γεγονός ότι η Φιλοθέη στράφηκε το 1583 για βοήθεια στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας πιθανώς εγγράφεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο επαφών μεταξύ αρχοντικών αθηναϊκών οικογενειών και Βενετίας, επαφές που στους επόμενους αιώνες (17ο και 18ο) εμφανίζονται πυκνές και πολυδιάστατες.

Μαζί με την έκκληση της Φιλοθέης υποβλήθηκε και αίτηση του Σεραφεΐμ Παγκάλου προς τον Δόγη, γραμμένη στα ιταλικά. Στο κείμενο της αίτησης ο Σεραφεΐμ αναφέρει μεταξύ άλλων ότι η Φιλοθέη είχε ανεγείρει τη μονή Αγίου Ανδρέα και δύο μετόχια (*hospedali*) και ότι στο μοναστήρι της Φιλοθέης, εκτός από τη λατρεία προς τον Θεό και τα άλλα κοινωφελή έργα, βρίσκουν άσυλο πολλοί σκλάβοι και αρκετοί άπιστοι γίνονται χριστιανοί.²² Τα όσα αναφέρονται στις εκκλήσεις της Φιλοθέης και του Σεραφεΐμ Παγκάλου επιβεβαιώνει όμως και ο τότε καθολικός επίσκοπος Ζακύνθου και Κεφαλληνίας Paulus de Grasso²³ με έγγραφο που εξέδωσε

21. Στο ίδιο, σ. 124-125.

22. Βλ. Στο ίδιο, σ. 125, όπου ο Κ. Μέρτζιος δημοσιεύει το κείμενο της αίτησης του μοναχού Σεραφεΐμ μεταφρασμένο στα ελληνικά.

23. Ο Paulus, ευγενής από την Μπολόνια, εμφανίζεται ως καθολικός επίσκοπος Ζακύνθου και Κεφαλληνίας –πιθανώς– από το 1580 ως το 1590 (έτος θανάτου του), με έδρα τη Ζάκυνθο, αλλά από το 1588 διέμενε στην Ιταλία απολαμβάνοντας τις προσόδους της

στις 25 Μαΐου 1583. Ο Paulus de Grasso σημειώνει ότι από έγγραφα υπογεγραμμένα από τον μητροπολίτη, τους κληρικούς και τους ευγενείς των Αθηνών, γνωρίζει ότι η Φιλοθέη:

«... είναι από τὰς πρώτας εὐγενείς οικογενείας τῶν Αθηνῶν, ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν περιουσιακὴν κατάστασιν, καὶ... ἐγκαταλείψασα ὅλας τὰς οικογενειακάς της ἀνέσεις καὶ τὰ πλούτη αὐτῆς, πού ἦσαν ἀξιοσημείωτα, ἔκαμεν ἕνα μέγα μοναστήριον εἰς Ἀθήνας, ἐπ’ ὀνόματι τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα, καὶ διατηρεῖ 100-150 μοναχὰς... καὶ ἐκτὸς τούτου δὲν παύει –ὡς κυκλοφορεῖ εὐρεῖα ἢ φήμη– νὰ ἀπελευθερώνη ὡς καὶ πράγματι ἀπηλευθέρωσε πολλοὺς σκλάβους. Ἡ ἐγνωσμένη καλωσύνη της καὶ τὰ καλά της ἔργα προσείλκυσαν πολλὰς Τούρκισσες πρὸς αὐτὴν καὶ τὲς ἔκαμε χριστιανές. Ἐπίσης ἐδέχθη εἰς τὸ μοναστήρι πολλὰς γυναῖκας ἀμαρτωλὰς πού ἦσαν ἔγκυοι καὶ τὰς ἔκρυψεν εἰς τὸ μοναστήρι ἵνα μὴ τιμωρηθοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.»²⁴

Το έγγραφο του επισκόπου Paulus de Grasso είναι μια σημαντική ιστορική μαρτυρία, διότι δεν επιβεβαιώνει μόνο όσα ήδη γνωρίζουμε από τις προαναφερθείσες πηγές για τη Φιλοθέη, αλλά εισφέρει και δύο νέες πληροφορίες: αφενός ότι το 1583 ο μητροπολίτης, οι κληρικοί και οι ευγενείς των Αθηνών υποστήριξαν γραπτώς την προσπάθεια της Φιλοθέης για εξεύρεση χρημάτων, πιστοποιώντας την κοινωνική θέση και το έργο της· αφετέρου ότι στο μοναστήρι έβρισκαν καταφύγιο και χριστιανές έγκυες «αμαρτωλές» («*donne peccatrice christiane gravede*»), δηλαδή ανύπανδρες, που διέτρεχαν τον κίνδυνο να τις τιμωρήσουν οι Οθωμανοί για τις πράξεις τους. Αυτές ήταν πιθανώς οι γυναίκες τις οποίες το σουλτανικό έγγραφο του 1582 χαρακτηρίζει «πόρνες».

Η έκκληση για οικονομική ενίσχυση που απηύθυνε στις αρχές του 1583 η Φιλοθέη προς τις ανώτατες αρχές της Βενετίας στέφθηκε από επιτυχία. Η Γερουσία δέχθηκε το αίτημα και με ψήφισμα της 7ης Αυγούστου 1583 έδωσε εντολή στον Βενετό βάιλο στην Κωνσταντινούπολη, αφού πρώτα εξακριβώσει την αλήθεια όσων αναφέρονταν στην έκκληση, να καταβάλει 200 τσεκίνια στη Φιλοθέη,

έδρας του, γεγονός που προκάλεσε διαμαρτυρίες· βλ. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας εις τόμους τρεις*, τ. 2, Εκκλησιαστικά. Μονών ιστορία. Χρονογραφία. Πολιτικά και στατιστικά σημειώματα, Αθήνα 1960, σ. 148-149.

24. Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, «Η οσία Φιλοθέη», ό.π., σ. 126, όπου η μετάφραση του κειμένου του εγγράφου στα ελληνικά.

«καθόσον γνωρίζομεν ὅτι ἡ αἰτοῦσα συμβάλλει εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ διότι θέλομεν νὰ ἐγχαραχθῆ εἰς τὴν μνήμην τῶν πολυαρίθμων χριστιανῶν ποὺ διαβιοῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ ἐξαιρετικὴ ἡμῶν πρὸς τούτους συμπάθεια...»²⁵

Ἐννέα μῆνες ἀργότερα, τὸν Μάιο τοῦ 1584, ὁ Βενετός βάιλος στὴν Κωνσταντινούπολη Giovanni Francesco Morosini ἐπιβεβαίωσε

«ὅτι εἶναι ἀληθέστατον τὸ χρέος ποὺ ἔκαμεν ἡ ἐν λόγῳ προηγουμένη ἵνα ἀπελευθερώσῃ ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Τούρκων τὸ μοναστήρι, τὸ ὁποῖον οὗτοι ἤθελον νὰ καταστρέψουν, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἀπελύτρωνε σκλάβους»,

καὶ παρέδωσε τὰ 200 τσεκίνια στὸν εκπρόσωπο τῆς μονῆς μοναχὸ Σεραφεῖμ Πάγκαλο, ποῦ εἶχε μεταβεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.²⁶

3. *Ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Φιλοθέης ὡς τὸ θάνατό τῆς (1582-1589)*

Παρότι μετὰ Αὐγούστου 1582 καὶ Φεβρουαρίου 1583 ἡ Φιλοθέη κατόρθωσε, μετὰ τὴν καταβολὴ μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν, νὰ ἀπελευθερωθεῖ καὶ νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τῆς, στὴν πραγματικότητα οὔτε ἡ ἴδια οὔτε τὸ μοναστήρι τῆς διέφυγαν οριστικὰ τὸν κίνδυνο. Τὸ μόνον ποῦ κέρδισε ἦταν χρόνος, κι αὐτὸς περιορισμένος, γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: οἱ καταγγελίες σε βάρος τῆς γιὰ ἀπελευθέρωση καὶ φυγάδευση σκλάβων, καταγγελίες ποῦ ἐπιβεβαιώθηκαν μετὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ σκλάβου κατὰ τὴν ἐρευνα τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, καὶ γιὰ συνέργεια στὴ μεταστροφή μουσουλμάνων στὸ Χριστιανισμὸ, πράξεις ποῦ ὅπως εἶδαμε μαρτυροῦνται ἀπὸ σύγχρονες μετὰ τὴν Φιλοθέη πηγές, συνιστοῦσαν σοβαρὰ παραβάσεις τοῦ ἰσλαμικοῦ νόμου. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι ἡ ἐξωμοσία τῶν μουσουλμάνων εἶχε ὡς συνέπεια τὸ θάνατο τοῦ ἐξωμότη. Ἦταν ἀνα-

25. Στὸ ἴδιο, σ. 127.

26. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 127-128, ὅπου ὁ Κ. Μέρτζιος δημοσιεύει μεταφρασμένο στὰ ἐλληνικά τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου τοῦ Βενετοῦ βάλου καὶ τῆς ἀπόδειξης παραλαβῆς τῶν χρημάτων ἀπὸ τὸν Σεραφεῖμ Πάγκαλο, ποῦ χρονολογούνται στὶς 8 καὶ 10 Μαΐου 1584 ἀντίστοιχα, ἀπὸ τὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, Senato, Dispacci degli ambasciatori..., Costantinopoli, filza 19. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ετοιμάζω ἐκδοσὴ μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἐγγράφων ὅλων τῶν σχετικῶν μετὰ τὴν ἐκκλήση τῆς Φιλοθέης ἰταλικῶν κειμένων τῶν ἐτῶν 1583-1584, τὰ ὁποῖα παρουσίασε ὁ Κ. Μέρτζιος σε ἐλληνικὴ μετάφραση, στὴν πιο πάνω μελέτη τοῦ γιὰ τὴν οσία Φιλοθέη.

μενόμενο ότι αργά ή γρήγορα η Φιλοθέη θα ερχόταν αντιμέτωπη με νέες απειλές, καθώς μάλιστα συνέχισε να ασκεί το πολυδιάστατο φιλανθρωπικό και πνευματικό έργο της.

Μάλιστα, όπως αναφέρεται στο Βίο της, η Φιλοθέη, με την ασκητικότητα και την έμφυτη κλίση που είχε προς τη φιλοξενία και την παροχή στήριξης στους συνανθρώπους της, κατέκτησε υψηλό βαθμό πνευματικότητας. Η φήμη της διαδόθηκε όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και στις γύρω πόλεις, με αποτέλεσμα να προσέρχονται στο μοναστήρι πολλοί που αναζητούσαν τη βοήθειά της, και η Φιλοθέη τους συνέδραμε στην αντιμετώπιση των προβλημάτων τους:

«... δὲν ἔπαυε καθ' ἑκάστην ἀπὸ τὰς συνειθισμένας τῆς ἀγαθοεργίας... τίς ἀριθμῆσθαι πλέον τὰ... ἔνθεα κατορθώματα; τὴν εἰς τοὺς δεομένους ἀφθονίαν, τὸ φιλόξενον, τὰς παννυχίους στάσεις, τὴν ἄκραν ἐγκράτειαν; Οὕτως οὖν ἐν πράξει καὶ θεωρίᾳ τελείως τὸν ἑαυτῆς βίον ρυθμίσασα, ἠξιώθη παρὰ Θεοῦ νὰ ἐπιτελῆ θαυμάσια... Πολλοὶ λοιπόν, τόσον ἐκ τῆς ἰδίας πολιτείας τῶν Ἀθηνῶν, ὅσον καὶ ἐκ τῶν πέριξ κωμῶν, ἀκούοντες τὴν φήμην τῆς Ἁγίας, προσερχόμενοι ἐλάμβανον ψυχικὰς τε καὶ σωματικὰς ἰατρείας.»²⁷

Καθώς μάλιστα η προσέλευση μοναστριῶν στο μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα ήταν μεγάλη, η Φιλοθέη ανήγειρε άλλο ένα στα Πατήσια, προκειμένου να διασφαλίσει όρους ησυχαστικού βίου στην αδελφότητα:

«... ὅθεν διὰ τὴν τοιαύτην ἐνόησιν καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν μοναζουσῶν, ὁποῦ καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἠϋξάνον, καὶ ἐστενοχωρεῖτο τὸ μοναστήριον, ἐπαρακινήθη ἡ Ἁγία καὶ ἀκοδόμησε καὶ ἕτερον μακρὰν ὀλίγον τῆς πόλεως εἰς τόπον λεγόμενον Πατήσια πρὸς τελειότεραν ἡσυχίαν τῶν ἀδελφῶν, εἰς τὸ ὁποῖον συχνάζουσα συνεφιλοσόφει καὶ συνησκεῖτο μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὴν...»²⁸

Την ίδια εποχή όμως, η Φιλοθέη έμεινε για άγνωστο χρονικό διάστημα στην Κέα, όπου σύμφωνα με το Βίο είχε από καιρό ιδρύσει μετόχι,

«διὰ νὰ ἀποστέλλῃ τὰς μοναζούσας ἐκεῖνας παρθένους, ὁποῦ εἶχον φόβον ἀπὸ διαφόρους αἰτίας νὰ διατριβῶσιν ἐν Ἀθήναις, καὶ ἐπιμείνασα ἐκεῖ χρόνον συχνόν καὶ τὰς ἀσκουμένας ἀδελφὰς θεαρέστως κατηχήσασα εἰς τῆς μοναδικῆς ζωῆς τὴν ἀκρίβειαν, ἐπέστρεψε πάλιν εἰς τὰς Ἀθήνας.»²⁹

27. Βλ. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 150-151.

28. Στο ίδιο, σ. 151.

29. Στο ίδιο, σ. 150.

Το μνημονευόμενο στο Βίο μετόχι της μονής του Αγίου Ανδρέα ταυτίζεται πιθανώς με την ανενεργή σήμερα μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Δάφνης στην Κέα.³⁰

Παράλληλα, στις 8 Μαΐου του 1584 ο Βενετός βάιλος στην Κωνσταντινούπολη αναφέρει ότι δεν γνωρίζει πού ακριβώς βρίσκεται η Φιλοθέη, καθώς έμαθε ότι «ἀπεσύρθη εις τὴν Ἄνδρον ἕξαιτίας τῶν χρεῶν» που την είχαν οδηγήσει στο να ζητήσει οικονομική ενίσχυση από το κράτος των Βενετών.³¹

Το γεγονός ότι, σύμφωνα με την πληροφορία που αντλούμε από το Βίο, η Φιλοθέη φυγάδευε μοναχές στο μετόχι της Κέας συνδυάζεται με το ότι πήγε στην Άνδρο σε μια περίοδο κατά την οποία πρέπει να ήταν εμπερίστατη λόγω του χρέους. Στα δύο αυτά νησιά, όπως και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, η παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου πρέπει να ήταν ακόμα περιορισμένη, ίσως και περιθωριακή, καθώς η λειτουργία των βασικών θεσμών της οθωμανικής επαρχιακής διοίκησης αλλά και η εγκατάσταση μουσουλμάνων κατοίκων εντοπίζονται μετά το 1579.³² Ας σημειωθεί επιπλέον ότι, σύμφωνα με πηγές της εποχής, στην Άνδρο η Φιλοθέη είχε πιθανώς συνδεθεί με την αντρική μονή της Ζωοδόχου Πηγής Αγίας.³³ Οι συνθήκες αυτές επέτρεπαν προφανώς στη Φιλοθέη μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων από ό,τι στην Αθήνα, όπου βρισκόταν στο στόχαστρο των Οθωμανών, ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα του 1582.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η οθωμανική απειλή σε βάρος της Φιλοθέης εκδηλώθηκε και πάλι, αυτή τη φορά όμως με ιδιαίτερη βιαιότητα. Κατά τη διάρκεια αγρυπνίας στο μονύδριο των Πατησίων στη μνήμη του

30. Ο Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 38 σημ. 29, αντλεί την πληροφορία από τον Ιωάννη Ν. Ψύλλα, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1920, σ. 188-189. Λόγω της έλλειψης τεκμηρίων σχετικών με την ίδρυση της μονής Δάφνης, προς το παρόν δεν είμαστε σε θέση να την ταυτίσουμε με βεβαιότητα με το μετόχι της Φιλοθέης στην Κέα.

31. Βλ. πιο πάνω σημ. 26.

32. Ηλίας Κολοβός, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο*, Άνδρος, Καϊρείος Βιβλιοθήκη, 2006 [*Άνδριακά Χρονικά* 39], σ. 44, 48-49.

33. Δ. Ι. Πολέμης, «Η Οσία Φιλοθέη και η Άνδρος», *Πέταλον* 5 (1990), 193-197· Ο ίδιος, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου. Συμβολή εις την έρευναν των καταλοίπων των φεουδαλικών θεσμών εις τας νήσους κατά τον δέκατον έκτον αιώνα*, Άνδρος 1995, σ. 169-170, αρ. 29. Γνωρίζουμε πως η Άνδρος προσήλκυσε και άλλους Αθηναίους εκτός από τη Φιλοθέη, οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στο νησί στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα, από τις οποίες προέρχονταν και ορισμένοι έμποροι (Ο ίδιος, «Από την εποχήν της παρακμής της Δυτικής Επισκοπής Άνδρου (1591-1648)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 272-273).

αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου, πέντε Οθωμανοί επιτέθηκαν στη Φιλοθέη «καὶ ἀπὸ τὰς περισσὰς μάστιγας καὶ τὰ τραύματα τὴν ἄφησαν σχεδὸν ἡμιθανῆ». Ὑστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ κατὰ το Βίο, στις 19 Φεβρουαρίου του 1589, η Φιλοθέη υπέκυψε στα τραύματά της και απεβίωσε.³⁴ Με βάση την πληροφορία αυτή μπορούμε με ακρίβεια να χρονολογήσουμε την επίθεση κατὰ της Φιλοθέης λίγους μήνες νωρίτερα, στον Οκτώβριο του 1588, και συγκεκριμένα το βράδυ της 2ας προς 3η Οκτωβρίου, ημέρα κατὰ την οποία η ορθόδοξη Εκκλησία εορτάζει τη μνήμη του αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου.

4. Η Φιλοθέη αναγνωρίζεται ως οσία

Μετά το θάνατο της Φιλοθέης διαπιστώθηκε ότι το λείψανό της ανέδιδε ευωδία, ενώ μετά την παρέλευση ενός έτους παρέμενε άλιωτο, γεγονότα που θεωρήθηκαν ως απόδειξη της αγιότητάς της. Το σκήνωμα τοποθετήθηκε στο καθολικό της μονής του Αγίου Ανδρέα, στα δεξιά του ιερού βήματος, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Βίου της Φιλοθέης,³⁵ και προσέφερε γιατροειά στα πάθη των πιστών που προσέρχονταν για να το προσκυνήσουν. Αυτό ανέφεραν μεταξύ άλλων σε ενυπόγραφη αναφορά τους ο τότε μητροπολίτης Αθηνών Νεόφυτος, οι μητροπολίτες Κορίνθου και Θηβών, καθώς και όλοι οι κληρικοί και οι άρχοντες της Αθήνας, αναφορά την οποία έστειλαν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως προκειμένου να αναγνωριστεί επίσημα η αγιότητα της Φιλοθέης από την ορθόδοξη Εκκλησία.

Σύμφωνα με το σωζόμενο πατριαρχικό και συνοδικό γράμμα, ο πατριάρχης και η Ιερά Σύνοδος ενημερώθηκαν για το βίο και το έργο της Φιλοθέης από την πιο πάνω αναφορά και αποφάσισαν να την συμπεριλάβουν στον κύκλο των οσίων και αγίων γυναικών, ώστε να τιμάται κάθε χρόνο η μνήμη της και να ψάλλεται στην αγρυπνία ο αντίστοιχος κανόνας με τα ιερά της κατορθώματα, τα οποία ήταν γνωστά όχι μόνο στους περιοίκους χριστιανούς αλλά και σε εκείνους που κατοικούσαν μακριά από την Αθήνα.³⁶

34. Βλ. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 151.

35. Στο ίδιο, σ. 148, 152.

36. Σύμφωνα με ποικίλες νεομαρτυρολογικές συλλογές, η Φιλοθέη είναι μία από τις έξι μόνο γυναίκες που μαρτύρησαν κατὰ την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ενώ οι άνδρες νεομάρτυρες της ίδιας περιόδου ανέρχονταν, κατὰ τη νεότερη βιβλιογρα-

Το κείμενο του πατριαρχικού και συνοδικού γράμματος παραδίδεται αντιγραμμένο σε χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, τον λεγόμενο κώδικα του Ιέρακα (ΕΒΕ 1474), και δεν φέρει επιγραφή ούτε χρονολογία. Το μοναδικό εσωτερικό τεκμήριο του γράμματος που επιτρέπει τη χρονολόγησή του είναι η αναφορά στον μητροπολίτη Αθηνών Νεόφυτο, ο οποίος κατείχε το θρόνο αυτό από το 1597³⁷ ως τον Δεκέμβριο του 1601, οπότε ανήλθε για πρώτη φορά στον πατριαρχικό θρόνο ως Νεόφυτος Β' (Δεκ. 1601-αρχές Ιαν. 1603, 15 Οκτ. 1607-Οκτ. 1612).³⁸ Με βάση τα παραπάνω, το γράμμα εκδόθηκε πιθανώς κατά τη δεύτερη πατριαρχία του Ματθαίου Β' (Απρ. 1598-Δεκ. 1601).³⁹

Το κείμενο του πατριαρχικού και συνοδικού γράμματος είναι καταχωρισμένο στο χφ. ΕΒΕ 1474, σ. 61-62 (φ. 38r-v), από τον λογοθέτη του Πατριαρχείου Αλέξανδρο, είχε όμως συντεθεί από τον πατέρα του, τον μέγα λογοθέτη Ιέρακα, όπως μαρτυρεί το ιδίόχειρο σημείωμα του Ιέρακα: «Σύνθεσις τοῦ μεγάλου λογοθέτου Ἰέρακος», που γράφτηκε αμέσως μετά τον τίτλο του γράμματος: «† εἰς Ἀθήνας ἰ διὰ τὴν ἁγίαν Φιλοθέην» (σ. 61 (φ. 38r)).⁴⁰

φία, σε περίπου εκατόν εβδομήντα (N. M. Vaporis, *Witnesses for Christ. Orthodox Christian Neomartyrs of the Ottoman Period, 1437-1860*, Νέα Υόρκη 2000· για τη Φιλοθέη βλ. σ. 83-86· Tijana Krstić, *Contested Conversions to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*, Στάνφορντ 2011, σ. 143-145).

37. Βλ. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων, Τουρκοκρατία, Περίοδος πρώτη 1458-1687*, τ. 2, Αθήνα 1890, σ. 151-152.

38. Ο Νεόφυτος διαδέχθηκε τον Δεκέμβριο του 1601 στον οικουμενικό θρόνο τον Ματθαίο Β' (βλ. υπόμνημα εκλογής του νέου μητροπολίτη Αθηνών Σαμουήλ από τις 3 Απριλίου 1602 στον Μ. Δ. Χαμουδόπουλο, «Πότε το Πατριαρχεῖον εγκατέστη εν Φαναρίω», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 2 (1881-1882), 781).

39. Το κείμενο του γράμματος εξέδωσε για πρώτη φορά ο Σοφοκλής Κ. Οικονόμος, «Συνοδικόν γράμμα περί της κατ' έτος πανηγύρεως και του επ' εκκλησίας μνημοσύνου της οσίας Φιλοθέης», *Εφημερίς των Φιλομαθών* έτος 14, αρ. 593, 8 Απριλίου 1866, σ. 921-922· από την έκδοση αυτή το αναδημοσιεύουν ο Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία, ό.π.*, τ. 1, σ. 144, ο Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων, ό.π.*, σ. 51-52 κ.ά.· για το χφ. ΕΒΕ 1474 βλ. τη μελέτη του Χ. Γ. Πατρινέλη, «Πατριαρχικά γράμματα και άλλα έγγραφα και σημειώματα του Ις'-ΙΗ' αιώνας εκ του κώδικος του Ιέρακος (Εθν. Βιβλιοθ. Ελλ. 1474)», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), 116-165, ειδικότερα 118.

40. Το σημείωμα του Ιέρακα εντόπισε ένας από τους κτήτορες του χφ. ΕΒΕ 1474, ο λόγιος Νικόλαος Καρατζάς, και το αναφέρει στο κάτω μέρος του φ. 3v (βλ. πιο κάτω σημ. 42). Το σημείωμα αυτό του Καρατζά οδήγησε ορισμένους μελετητές στο συμπέρασμα ότι ο Ιέρακας είχε συνθέσει και την Ακολουθία (βλ. Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων, ό.π.*, σ. 36 σημ. 27· Ο ίδιος, «Η οσία Φιλοθέη», *Μέγα πανηπειρωτικόν εγκυκλο-*

5. Η επιστολή προς Ιέρακα

Η σύνθεση του κειμένου του πατριαρχικού γράμματος που αναγνώριζε την αγιότητα της Φιλοθέης δεν είναι όμως το μοναδικό νήμα που συνδέει τον μέγα λογοθέτη Ιέρακα με την Αθηναία μοναχή. Ο λόγιος οφφικιάλιος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως είχε «διασταυρώσει» τα βήματά του με τη Φιλοθέη όσο εκείνη βρισκόταν ακόμη στη ζωή, όπως αποκαλύπτει μια πηγή αινιγματική.

Πρόκειται για ένα κείμενο αχρονολόγητο, που παραδίδεται και αυτό από το χφ. ΕΒΕ 1474, φ. 3r-v, όπου το έχει καταχωρίσει ο βιβλιόφιλος και οφφικιάλιος του Πατριαρχείου Νικόλαος Καρατζάς, στην κατοχή του οποίου περιήλθε κάποια στιγμή ο κώδικας. Το κείμενο φέρει τον τίτλο «Ἐπιστολή Φιλοθέης μοναχῆς πρὸς Ἰέρακα τὸν μέγαν λογοθέτην». Στο φ. 3v, στο τέλος του κειμένου σημειώνεται η υπογραφή «Φιλόθεος μοναχή» και η μοναδική χρονική ένδειξη «Μαΐου ἰσταμένου». ⁴¹ Πιο κάτω ο Καρατζάς έχει καταχωρίσει το επιτύμβιο επίγραμμα «Φιλοθέης ὑπὸ σῆμα τό δ' ἀγνῆς κεύθει σῶμα, | ψυχὴν δ' ἐν μακάρων θήκατο ὑψιμέδων: –», δηλώνοντας την πηγή από την οποία το άντλησε σε σημείωμα στο αριστερό περιθώριο και στο κάτω μέρος του ίδιου φύλλου, όπου παραθέτει και άλλες πληροφορίες για τη Φιλοθέη. ⁴²

παιδικόν περιοδικόν σύγγραμμα *Ἡ Δωδώνη*, επιμ. Χαράλ. Γ. Κατσαλίδου, τ. 1 (1931-1932), σ. 330) και ότι είχε συγγράψει το Βίο της οσίας (Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη Μπενιζέλου η Αθηναία*, επιμ. έκδ. Καλλιόπη (Κέλλυ) Α. Μπουρδάρη, Αθήνα 2006, σ. 47-48, 50· Φώτιος Δημητρακόπουλος – Μαρία Χρόνη, «Πρωτόκλητος Ανδρέας και οσία Φιλοθέη», *ΕΕΦΣΠΑ* 42 (2010-2011), 11-12), συμπέρασμα που δεν συνάγεται ωστόσο από τα όσα αναφέρει ο Καρατζάς στο φ. 3v.

41. Το κείμενο της επιστολής έχει εκδώσει ο Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1868, σ. 194-195 (παραχώρηση του κειμένου από τον Σοφ. Οικονόμο) και το έχουν αναδημοσιεύσει από την έκδοση Σάθα οι Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 78-79· Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 50-51, κ.ά.· πβ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικά γράμματα...», ό.π., σ. 119.

42. «Τὸ παρὸν δίστιχον ἐπιτύμβιον | εὖρον γεγραμμένον ἐν τῷ τέλει | τῆς Ἀνθολογίας τῶν ἐπιγραμμάτων | τοῦ Πλανοῦδου ἐκδοδομένης τῷ | ,αψιθ σ(ωτη)ρίῳ ἔτει, Ἐνετίησι, | καὶ ὡς δοκεῖ μοι εἶναι τῆς αὐτῆς | οσίας Φιλοθέης τῆς ἐξ Ἀθηνῶν, ἧς τὸ τίμιον λείψανον σώζεται ἀποτεταμιευμένον εἰς τὸν ὑπ' αὐτῆς ἐν Ἀθήναις ἀνεγεροθέντα Παρθενῶνα ἐν τῷ δεξιῷ | μέρει τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὡς φέρεται ἐν τῷ βίῳ αὐτῆς, σελίδι ις, τύποις ἐκδοθέντι μετὰ τῆς Ἀκολουθίας Ἐνετίησι ,αψοε', ἐχούσης καὶ τὴν εἰκόνα ἐκείνης. | Ἴδε καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν σημειώμασι τοῦ παρόντος κατεστρωμένον τὸ περὶ τῆς κατ' ἔτος πανηγύρεως καὶ ἐπ' ἐκκλησίας μνημοσύνου ταύτης | ἐκδοθὲν συνοδικὸν γράμμα, καὶ ὑπὸ Ἰέρακος τοῦ μεγάλου λογοθέτου συντεθέν, ὡς ὁ αὐτὸς ἐν τούτῳ ἰδιοχείρως σημειοῖ. Ὁ καὶ οὐκ οἶδ' ὅπως

Στο κείμενο της επιστολής η Φιλοθέη, αφού προσφωνεί τον Ιέρακα και την οικογένειά του,⁴³ αναφέρει ότι έχει ήδη περάσει ένας χρόνος από τότε που ο Ιέραξ ήλθε στην Αθήνα από την Κωνσταντινούπολη. Την εποχή εκείνη οι Αθηναίοι «λύσσαξαν» («ἐλύττησαν») εναντίον της Φιλοθέης, αλλά ο Ιέραξ πήρε το μέρος της και τους εξουδετέρωσε με τη δύναμη των επιχειρημάτων του. Για το λόγο αυτό η Φιλοθέη εύχεται για εκείνον να είναι υγιής και λυπάται που στερείται την παρουσία του για τόσο καιρό.

Και η Φιλοθέη συνεχίζει λέγοντας ότι άβουλοι καθώς είναι οι Αθηναίοι, δεν μπορούν να διακρίνουν το καλό από το κακό, γι' αυτό μισούν τις αρετές και αγαπούν τις κακίες. Έτσι κι εκείνη, παρότι ακούει πολλές ύβρεις σιωπά, διότι ο υπέρτατος κριτής είναι ο Θεός και στην κρίση αυτή οι μάρτυρες δεν θα είναι Αθηναίοι, γιατί κατάγονται από γένος αχρείο, αναίσχυντο, μεμψίμοιρο, φιλοτάραχο και βάρβαρο και γιατί ήταν πάντα ανελέητοι με τους αρίστους, όπως ήταν ο Σωκράτης, ο Θεμιστοκλής και ο Μιλτιάδης.

Κλείνοντας την επιστολή, η Φιλοθέη καλεί τον Ιέρακα να βοηθήσει τους κοινούς τους φίλους που έφτασαν εκεί εκ μέρους της.

Τα ποικίλα ερωτήματα που ανακύπτουν από τη μελέτη της επιστολής παραμένουν εν πολλοίς αναπάντητα. Καταρχάς αδιευκρίνιστα είναι τα ακριβή περιστατικά που υπονοεί η Φιλοθέη με τη φράση «τότε δὴ κατ' ἐμοῦ σφόδρα ἐλύττησαν Ἀττικοί». Με ποιες ενέργειες οι Αθηναίοι στράφηκαν εναντίον της Φιλοθέης, εξαιτίας των οποίων χρειάστηκε να παρέμβει ο μέγας λογοθέτης του Πατριαρχείου Ιέραξ και που οδήγησαν ένα χρόνο αργότερα τη Φιλοθέη να υιοθετεί τους βαρύτερους χαρακτηρισμούς:

«ἀγοραῖον γένος, ἀχρεῖον καὶ ἄτιμον... ἀβούλευτον, ἀνόσιον, ἀναίσχυντον, βδελυρόν, ἀπονενομημένον, τὸ στόμα εὐλυτον ἔχον πρὸς λοιδορίαν, μεμψίμοιρον καὶ καρδαμογλύφον, βαρβαρόφωνον, φιλοτάραχον, μικρολόγον, μικρόψυχον, στωμύλον, ὑπερφίαλον, ἀθέμιστον, δολερόν, περιεργον, ἄγρυπνον ἐπὶ συμφοραῖς ἐτέρων...»;

Ἡ οὐ περιέχεται ἐν τῇ τυπωθείσῃ Ἀκολουθίᾳ αὐτῆς» (το κείμενο του σημειώματος δημοσιεύουν ο Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αθηναϊκὸν ἀρχοντολόγιον*, ὁ.π., σ. 90 σημ. και ο Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οἶκος των Μπενιζέλων*, ὁ.π., σ. 36 σημ. 27· ἐδῶ το ἐκδίδω ἀπὸ το πρωτότυπο).

43. Στο φ. 3r του χφ. EBE 1474, μετὰ τον τίτλο «Ἐπιστολὴ Φιλοθέης μοναχῆς πρὸς Ἰέρακα τὸν μέγαν λογοθέτην», ἀκολουθεῖ ἡ προσφώνηση: «† Τῷ σοφωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ κυρίῳ Ἰέρακι, καὶ μεγάλῳ λογοθέτῃ τῆς τοῦ Χ(ριστοῦ) ἰ μεγάλης καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἅμα τῇ πανευγενεστάτῃ κυρίᾳ μου, καὶ τοῖς ἰ ἐνδοξοτάτοις υἱοῖς σου, καὶ πᾶσι τοῖς εἰλικρινῶς ἀγαπῶσι τὴν σὴν σεβασμιότητα, ἰ χαιρετισμὸν καὶ προσκύνησιν εὐψύχως ἀπονέμω σοι». Το κείμενο της προσφώνησης δεν περιλαμβάνεται στις εκδόσεις του κειμένου που αναφέρθηκαν πιο πάνω (σημ. 41).

Από το κείμενο της επιστολής δεν συνάγονται συγκεκριμένες πληροφορίες που θα βοηθούσαν να θέσουμε τη μνημονευόμενη ρήξη στο ιστορικό της πλαίσιο, ενώ και η αναφορά στην παρουσία του Ιέρακα στην Αθήνα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως τεκμήριο για τον χρονολογικό εντοπισμό των γεγονότων, καθώς δεν γνωρίζουμε το χρόνο κατά τον οποίο ο Ιέραξ επισκέφθηκε την πόλη.

Ο Κωνσταντινουπολίτης λόγιος υπηρέτησε το Πατριαρχείο από τα μέσα του 16ου αιώνα ως την πρώτη δεκαετία του 17ου (απεβίωσε μεταξύ Σεπτ. 1608 και Ιαν. 1612), φέροντας αρχικά το οφφίκιο του πρωτοκανονάρχου και κατόπιν του μεγάλου λογοθέτου (από Ιαν. 1565 ως Σεπτ. 1608), το οποίο ήταν τότε το υψηλότερο οφφίκιο της πατριαρχικής αυλής. Γνωρίζουμε ότι οι κατά καιρούς οικουμενικοί πατριάρχες ανέθεσαν επανειλημμένα στον Ιέρακα εξαιρετικές αποστολές σε διάφορες περιοχές· παραδείγματος χάρη, τον Δεκέμβριο του 1567 περιόδευσε ως πατριαρχικός απεσταλμένος ανά την Ελλάδα, το 1590-1591 πήγε σε περιοχές της «Δύσεως και Πελοποννήσου», το 1591-1592 στο Βουκουρέστι κ.ά.⁴⁴ Πιθανώς η επίσκεψή του στην Αθήνα εντάσσεται στο πλαίσιο μιας αντίστοιχης περιόδου που πραγματοποιήθηκε πριν από το 1589, έτος θανάτου της Φιλοθέης.

Στην έλλειψη εσωτερικών τεκμηρίων που θα επέτρεπαν να τοποθετήσουμε την επιστολή στο ιστορικό της πλαίσιο έρχεται όμως να προστεθεί και το γεγονός ότι η μνημονευόμενη ρήξη των Αθηναίων με τη Φιλοθέη δεν μαρτυρείται από άλλες πηγές. Για το λόγο αυτό οι μελετητές έχουν επιχειρήσει να την ερμηνεύσουν διατυπώνοντας εικασίες που η σχέση τους με τα πραγματικά γεγονότα παραμένει αδιευκρίνιστη. Παραδείγματος χάρη, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η Φιλοθέη ενόχλησε τους Αθηναίους διότι «εισήγαγε νέον κανόνα θρησκευτικοῦ καὶ οἰκιακοῦ βίου», που περιλάμβανε μεταξύ άλλων για τις γυναίκες «ἐκμάθησιν γραφῆς καὶ ἀναγνώσεως, ἀντὶ τῆς ἀποστηθίσεως τροπαρίων πολλάκις ἀκατανοήτων»,⁴⁵ υπόθεση που σχετίζεται προφανώς με την παράδοση ότι στο μονα-

44. Βλ. όσα αναφέρουν για τον Ιέρακα ο Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικά γράμματα...», ό.π., σ. 147-150 και ο Δημ. Γ. Αποστολόπουλος, *Το Νόμιμον της Μεγάλης Εκκλησίας, 1564-εί. 1593*, τ. Α', *Το ιστορικό περίγραμμα. Τα πανομοιότυπα*, Αθήνα 2008, σ. 20-21.

45. Βλ. Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 29-32, ο οποίος θεωρεί ότι «η Φιλοθέη είχε ζήσει "πρὸ τοῦ καιροῦ της"» [=«Η οσία Φιλοθέη», ό.π., σ. 336-341]. Ο Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων*, ό.π., τ. 1, Αθήνα 1889, σ. 109-110, θεωρεί ότι η Φιλοθέη ήταν «φύσει εὐερέθιστος καὶ νευροπαθής», στηριζόμενος στο περιεχόμενο της επιστολής αλλά και στο ότι είχε έλθει σε ρήξη με τον Τιμόθεο, ιδρυτή της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Πεντέλης ο οποίος αργότερα αναγνωρίστηκε άγιος, ρήξη όμως που

στήρι του Αγίου Ανδρέα λειτουργούσε σχολείο για κορίτσια.⁴⁶ Ας σημειωθεί ότι ενώ ορισμένες δραστηριότητες της Φιλοθέης και του μοναστηριού της, όπως η απελευθέρωση των σκλάβων, η υποδοχή «ψυχῶν ὅπου ἦταν ἔτοιμα νὰ καταποντισθῶσι» κλπ.,⁴⁷ μνημονεύονται συχνά στις πηγές, για τη λειτουργία σχολείου δεν έχουν ως τώρα εντοπιστεί πληροφορίες. Παρ' όλα αυτά, είναι πιθανό μεταξύ των άλλων ασχολιών τους⁴⁸ οι μοναχές να λάμβαναν και στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής.⁴⁹

Η επιστολή, ωστόσο, δεν έχει προκαλέσει αμηχανία μόνο για το περιεχόμενό της αλλά και για τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένη. Πρόκειται για γλώσσα αρχαϊζουσα, με χρήση μεταφορών, ρητών και αποφθεγμάτων ποικίλης προέλευσης, ενώ η γλώσσα που χρησιμοποιεί η Φιλοθέη στο κείμενο της έκκλησης προς τη Γερουσία των Βενετών (Φεβρ. 1583) βρίσκεται πιο κοντά στην καθομιλουμένη. Ακόμα κι αν δεχθούμε όμως ότι στην επιστολή προς τον οφφικιάλιο η Φιλοθέη διάλεξε σκόπιμα έναν πιο λόγιο τρόπο εκφοράς από εκείνον που χρησιμοποιεί στην έκκληση προς τους Βενετούς, το ερώτημα που τίθεται είναι αν το μορφωτικό επίπεδο της Φιλο-

δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές. Ο ίδιος, στο *Αθηναϊκόν αρχοντολόγιον*, ό.π., σ. 89, αναφέρει ότι η μοναχή συγκρούστηκε με ορισμένους κατοίκους των Αθηνών πιθανώς λόγω της αυξανόμενης ευλάβειας των συζύγων και των θυγατέρων τους που ακολουθούσαν το παράδειγμά της, κυρίως όμως με αφορμή «τὰ ποτιστικὰ ὕδατα τοῦ Περσοῦ». Πβ. Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη*, ό.π., σ. 32-35.

46. Θ. Ν. Φιλαδελφούς, *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας από τον 1400 μέχρι του 1800*, τ. 1, Αθήνα 1902, σ. 202 (πβ. τι αναφέρει σχετικά ο Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 30 σημ. 23).

47. Βλ. π.χ. την απανταχούσα του μητροπολίτη Αθηνών (1597-Δεκ. 1601) (βλ. πιο κάτω σημ. 54) και την απανταχούσα της Χριστοδούλης του 1670 (βλ. πιο πάνω σημ. 7).

48. Παραδείγματος χάρη, έναν αιώνα αργότερα ο Γάλλος ιησουίτης Jacques-Paul Babin, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1674, επικρίνει τα γυναικεία μοναστήρια της Αθήνας διότι «πᾶς τις εισέρχεται εἰς τὰς Μονὰς ὑπὸ τὴν πρόφασιν τῆς ἀγορᾶς ὑφασμάτων ἢ ζωστήρων ἅς αὐταὶ κατασκευάζουσι μᾶλλον πρὸς τὸ πορίζεσθαι τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἢ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἀργίας» (Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 200, μτφρ. από J.-P. Babin, *Relation de l'état présent de la ville d'Athènes, ancienne capitale de la Grèce...*, Λυόν 1674, σ. 23).

49. Βλ. τι αναφέρει σχετικά η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 25-26, 28-29, όπου επισημαίνεται μεταξύ άλλων και η σύγχυση που παρατηρείται γενικότερα στις πηγές κατά τη χρήση των όρων «γυναικείο μοναστήρι» και «Παρθενών», καθώς ο όρος «Παρθενών» άλλοτε αποδίδει ένα ίδρυμα φιλοξενίας κοριτσιών, όπου ζούσαν κοντά σε μοναχές μέχρι να παντρευτούν, και άλλοτε χρησιμοποιείται με την έννοια της γυναικείας μονής (βλ. ακόμη Διονύσιος Λάτας, *Επίσημα έγγραφα αφορώντα εις τον εν Ζακύνθω ναόν της Μητροπόλεως και την αυτώ παρακειμένην γυναικείαν μονήν...*, Αθήνα 1891).

θέης τής επέτρεπε τη χρήση μιας τόσο εξεζητημένης γλώσσας. Παρότι δεν υπάρχουν στοιχεία για την εκπαίδευση των κοριτσιών την εποχή εκείνη, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ως γόνος αρχοντικής οικογένειας η Φιλοθέη είχε τύχει ξεχωριστής μόρφωσης. Μοιάζει ωστόσο πιθανότερο το ενδεχόμενο ότι το κείμενο της επιστολής το έγραψε για λογαριασμό της κάποιος γραμματικός ή λόγιος της εποχής εκείνης, υπόθεση που διατυπώνουν αρκετοί μελετητές.⁵⁰ Το ζήτημα παραμένει ανοιχτό.

Αν από τα παραπάνω προκύπτουν αμφιβολίες για το κατά πόσον η Φιλοθέη ήταν πράγματι το πρόσωπο που απέστειλε την επιστολή στον Ιέρακα, μία ακόμη μαρτυρία έρχεται να επιβεβαιώσει ότι ο μέγας λογοθέτης είχε με κάποιο τρόπο «συνδεθεί» με το μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα.

Στον κώδικα ΕΒΕ 1474, στο φύλλο 4r, αμέσως μετά την επιστολή της Φιλοθέης (φ. 3r-v), ο Νικόλαος Καρατζάς έχει καταχωρίσει το κείμενο μιας άλλης επιστολής, με τίτλο: «Ἐτέρα ἐπιστολή Λεοντίας μοναχῆς καὶ ἡγουμένης πρὸς τὸν αὐτὸν μέγαν λογοθέτην». Στο κείμενο, που φέρει στο τέλος τη χρονολογία Μάρτιος 1601, η Λεοντία, ηγουμένη της μονής του Αγίου Ανδρέα όπως γνωρίζουμε από άλλες πηγές, απευθύνεται στον Ιέρακα με σεβασμό και οικειότητα και του ζητά να συνδράμει τον πνευματικό της μονής Νεκτάριο, που πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να φέρει σε πέρας μια υπόθεση. Από όσα αναφέρει η Λεοντία συνάγεται ότι ο Ιέραξ είναι από καιρό γνώριμος της μονής και ότι η αδελφότητα τον αντιμετωπίζει ως προστάτη: «... θεία ἡμῶν καὶ παμφίλτατος κεφαλή... ἐπιστατῶν ἡμῶν βοηθείας οὐ τῆς τυχούσης δεομένων... Λεοντία... ἡγουμένη... ἅμα τῇ ἐν Χριστῷ μου πάσῃ ἀδελφότητι, ἦν οἶδας καλῶς, γράφω».⁵¹

Ας σημειωθεί τέλος ότι ο γνωστός για την ακρίβεια των πληροφοριών του λόγιος Νικόλαος Καρατζάς δεν αφήνει αμφιβολία για την ταυτότητα της «Φιλοθέης μοναχῆς», καθώς στο σημείωμα του φ. 3v την ταυτίζει με την οσία Φιλοθέη. Αν μάλιστα ο Καρατζάς είχε σημειώσει και την πηγή από την οποία αντέγραψε το κείμενο της επιστολής, μέθοδο που ακολουθούσε με μεγάλη συνέπεια στους χειρόγραφους κώδικες που είχε

50. Ο Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων*, τ. 1, ό.π., σ. 109, πιθανολογεί ότι την έγραψε «Βυζαντινός τις ἱερωμένος, παρεπιδημῶν ἐν Αθήναις», κατά παράκληση της Φιλοθέης· πβ. όσα αναφέρουν ο Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 32-33 [=«Η οσία Φιλοθέη», ό.π., σ. 341-343] και ο Νικ. Β. Τωμαδάκης, «Οι νεομάρτυρες...», ό.π., σ. 19.

51. Το κείμενο της επιστολής δημοσιεύουν οι Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ό.π., τ. 3, Αθήνα 1892, σ. 162-163· Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 53· πβ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικά γράμματα...», ό.π., σ. 119.

στην κατοχή του, ίσως τα αναπάντητα ερωτηματικά να ήταν σήμερα λιγότερα.

6. Η ιστορία της μονής ως τα τέλη του 19ου αιώνα

Η μονή του Αγίου Ανδρέα εξακολούθησε να λειτουργεί μετά το θάνατο της Φιλοθέης (1589). Στα χρόνια της ηγουμένης Λεοντίας, η οποία με βάση την επιστολή προς τον Ιέρακα εντοπίζεται με βεβαιότητα στο έτος 1601 αλλά είχε πιθανώς διαδεχθεί νωρίτερα στη θέση αυτή τη Φιλοθέη,⁵² η μοναστική αδελφότητα αντιμετωπίζει και πάλι σοβαρά οικονομικά προβλήματα.

Έτσι, σε αχρονολόγητη επιστολή της Λεοντίας προς έναν αξιωματούχο των παραδουνάβιων Ηγεμονιών, η ηγουμένη τού ζητά να ενισχύσει οικονομικά το μοναστήρι ώστε να ανακαινίσει το ναό του, διότι «είναι μέχρι την ημέρον κεχαλασμένος και ἄπορος», και για το λόγο αυτό στέλνει στον αξιωματούχο τον ιερομόναχο Νεκτάριο.⁵³ Αχρονολόγητη είναι και η απανταχούσα που εξέδωσε πιθανώς ο τότε μητροπολίτης Αθηνών, με την οποία καλεί τους χριστιανούς να ενισχύσουν την ηγουμένη Λεοντία, καθώς το χρέος του μοναστηριού είχε φτάσει τις τριακόσιες χιλιάδες (άσπρα;) και οι μουσουλμάνοι δανειστές κρατούσαν ως ενέχυρο τα ιερά σκεύη και τα κτήματά του.⁵⁴ Την κατάσταση αναμφίβολα είχε επιδεινώσει η οικονο-

52. Πβ. έγγραφο του Απριλίου 1593 όπου αναφέρεται η εξόφληση χρέους από «τη Λεοντία», χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται η ταυτότητά της (Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 52 αρ. 5).

53. Ο αποδέκτης της επιστολής Ιωάννης «μπάνος πάσης Μολδοβλαχίας και Ουγκροβλαχίας» δεν έχει ως σήμερα ταυτιστεί με κάποιον από τους γνωστούς αξιωματούχους των παραδουνάβιων Ηγεμονιών· το κείμενο δημοσιεύεται *Στο ίδιο*, σ. 53-54. Η υπόθεση ότι ο Ιωάννης μπάνος ήταν ένας από τους άρχοντες που κατά το Βίο της Φιλοθέης είχαν ενισχύσει οικονομικά το μοναστήρι (*Στο ίδιο*, σ. 40· Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη*, ό.π., σ. 84) παραμένει ανεξακρίβωτη.

54. Αν ο συντάκτης της απανταχούσας είναι πράγματι ο μητροπολίτης Αθηνών, είναι πιθανό ότι πρόκειται για τον Νεόφυτο (1597-Δεκ. 1601), που είχε στείλει αναφορά στο Πατριαρχείο για την αναγνώριση της Φιλοθέης ως οσίας (βλ., σχετικά, πιο πάνω σημ. 37, 38). Στο κείμενο αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι το μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα «ἐκτίσθη... ὑπὸ τῆς... Φιλοθέης τῆς ἐπονομαζομένης κυρᾶς» (βλ. δημοσίευση από τον Ιωάννη Γεννάδιο, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 55-56). Για την προσωνυμία αυτή της Φιλοθέης πβ. έγγραφα των ετών 1598: «τοῦ μοναστηρίου τῆς Κυρᾶς»· 1641: «στῆ βασιλικῆ τοῦ ἀγίου Ἀνδρέου τῆς κυρᾶς» (*Στο ίδιο*, σ. 52 αρ. 6, 59 αρ. 14)· 1585: «λεγόμενω τῆς Κερᾶς» (Δ. Ι. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι*, ό.π., σ. 170), και σε κείμενο που χρονολογείται γύρω στα τέλη

μικρή και νομισματική κρίση που είχε ξεσπάσει τη δεκαετία 1580-1590, με την υποτίμηση του ασημένιου οθωμανικού νομίσματος καθημερινών συναλλαγών (1585-1586), γεγονός που πρέπει να συνέβαλε στη διόγκωση του χρέους του μοναστηριού.⁵⁵

Μερικές δεκαετίες αργότερα, το 1670, η τότε ηγουμένη Χριστοδούλη αναφέρει ότι οι μουσουλμάνοι γκρέμισαν το μοναστήρι τρεις φορές, όμως με τη βοήθεια των χριστιανών ισάριθμες φορές ανοικοδομήθηκε· για το λόγο αυτό ζητάει και πάλι την οικονομική τους ενίσχυση, καθώς η αδελφότητα δεν μπορεί να ανταποκριθεί στα «δυσβάσταχτα χρέη και δοσίματα».⁵⁶

Παρά τις αντιξοότητες, ωστόσο, η μονή του Αγίου Ανδρέα ξεχωρίζει στα χρόνια αυτά από τα άλλα γυναικεία μοναστήρια της Αθήνας, καθώς φιλοξενεί το σκήνωμα της οσίας Φιλοθέης, της οποίας η φήμη διατηρείται αναλλοίωτη. Νά τι αναφέρει ο Βρετανός George Wheeler, που συνταξίδεψε με τον Γάλλο Jacob Spon στην Αθήνα το 1676, σχετικά με την επίσκεψή του στο μοναστήρι της Φιλοθέης:

«They have several Convents, some for Men, and some for Nuns, they call Calogrega's [της Καλογρέζας]. One of these is situated on the East-side of the Town, where I was admitted to see the Body of a Woman, they esteem a Saint, upon the ground of some Visions, and Apparitions, they confidently affirm, that they have had concerning her, since her Death.»⁵⁷

του 16ου αιώνα (Ο ίδιος, «Η Οσία Φιλοθέη...», ό.π., σ. 195)· βλ. ακόμη πιο πάνω σημ. 4.

55. Παρασκευάς Κονόρτας, «Η οθωμανική κρίση του τέλους του 16ου αιώνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο», *Τα Ιστορικά* 2 (1985), τχ. 3, 45-76, ειδικότερα 64, 67-68, όπου αναλύεται πώς η νομισματική αναπροσαρμογή έπληξε το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολεως λόγω των δανείων που είχε λάβει πριν από το 1585-1586.

56. Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 56-57 αρ. 10.

57. George Wheeler, *A Journey into Greece, by George Wheeler Esq; In Company of Dr Spon Of Lyons. In six books...*, Λονδίνο 1682, σ. 351-352. Ας σημειωθεί ότι το 1674 ο Père Babin κάνει επίσης ξεχωριστή αναφορά σε ένα από τα πολλά, όπως σημειώνει, γυναικεία μοναστήρια της πόλης, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζει την ταυτότητά του: «Έτέρα τις εκκλησία εν Αθήναις είνε αρκούντως ώραία· αυτή δ' είνε ή εν τη Μονή τών καλογραιών του τάγματος του Αγίου Βασιλείου, έχουσα δύο πτέρυγας εκατέρωθεν του νάρθηκος και τους κίονας και τοίχους κεκοσμημένους διά διαφόρων εικόνων και άγιογραφιών. Το εμπροσθεν του ιεροῦ είνε κατάκοσμον εκ χρυσωμάτων και μικρών εικόνων. Αλλ' εν ή εκκλησία τών καλογραιών τούτων είνε τόσον ώραία, όφείλομεν να όμολογήσωμεν ότι δεν υπάρχει νοσοκομείον χειρόν άκοδομημένον του μοναστηρίου αυτών, όπερ δύναται ν' άποκληθῆ το Μέγαρον της δυστυχίας... Εν Αθήναις υπάρχουν και έτεροι πλείστοι Μοναί γυναικών...» (βλ. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 199-200, μτφρ. από J.-P. Babin, *Relation de l'état présent*, ό.π., σ. 21-23).

Τα γεγονότα των ετών 1687-1690, δηλαδή η κατάκτηση της Αθήνας από τους Βενετούς και η εγκατάλειψή της από τους Αθηναίους, δημιούργησαν ανώμαλες συνθήκες που, όπως είναι φυσικό, επηρέασαν και τη μονή Αγίου Ανδρέα. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της ηγουμένης Ελισάβετ του έτους 1701, ένα τμήμα του μοναστηριού κινδύνευε να πέσει, τα ελαιόδεντρά του είχαν καεί και τα αμπέλια του είχαν καταστραφεί. Για το λόγο αυτό οι μοναχές κατέφυγαν για μία ακόμη φορά στην ευσπλαχνία των χριστιανών, για να συγκεντρώσουν χρήματα για την ανακαίνιση της μονής.⁵⁸

Το είδος των σχέσεων όμως που διατηρούσε το μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα με την κοινωνία των χριστιανών συνάγεται και από άλλες πηγές του 18ου και των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα, παραδείγματος χάρη από έγγραφα με τα οποία οι χριστιανοί αφιερώνουν σε αυτό ακίνητη περιουσία και ζώα, από έγγραφα που μαρτυρούν τις εισφορές της μονής στα χρόνια της Επανάστασης κ.ά. Σε έγγραφο, μάλιστα, του 1748, που αναφέρεται σε ενοικίαση ελαιοτριβείου του Αγίου Ανδρέα, εμφανίζεται για πρώτη φορά πρόσωπο με την ιδιότητα του επιτρόπου του μοναστηριού, ο «σιόρ» Άγγελος Μπενιζέλος.⁵⁹

Από μια μαρτυρία του 1785 υποθέτουμε πως πρέπει να υπήρχε βιβλιοθήκη στη μονή του Αγίου Ανδρέα. Συγκεκριμένα, κατά την επίσκεψή του στο μοναστήρι στις 17 Ιουνίου 1785, ο Γάλλος ελληνιστής Jean Baptiste Gaspard d'Ansse de Villoison εντόπισε, μέσα σε μπαούλο, σημαντικό αριθμό χειρόγραφων και έντυπων βιβλίων. Στο ταξιδιωτικό του ημερολόγιο ο Villoison καταχώρισε μάλιστα σύντομη αναγραφή των ευρημάτων του,⁶⁰ η

58. Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 57-59 αρ. 12 και 13. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι λίγα χρόνια αργότερα, το 1709, οι μοναχές αγόρασαν ένα περιβόλι με ελαιόδεντρα στα Πατήσια, το οποίο συνόρευε με κτήμα του μοναστηριού, καταβάλλοντας πέντε ρεάλια (βλ. Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ιστορία των Αθηνών*, ό.π., τ. 2, σ. 65-67).

59. Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 59-61 αρ. 15-18, 63-64 αρ. 20-22.

60. J.-B.-G. d'Ansse de Villoison, *De l'Hellade à la Grèce. Voyage en Grèce et au Levant (1784-1786)*, επιμ. É. Famerie, Hildesheim-Zurίχη-Νέα Υόρκη 2006, σ. 93: «17 juin 1785. Revînmes, le vendredi matin 17 à Athènes, aller voir, le soir, les religieuses de Saint-André, où il y avait une δοκίμη, ou novice, fort jolie, examiné leur nombreuse bibliothèque dans un grand coffre où il y a plusieurs manuscrits grecs, deux bien écrits du Xe siècle, les Actes des apôtres et une chaîne sur Job, plusieurs homélies, un Théocrite, Euripide, quelques livres italiens, de bonnes éditions anciennes des auteurs profanes, l'Homère et le Suidas de Chalcondyle, le Démosthène de Feliciani, l'Aristote d'Alde, à moitié gâté et déchiré, l'Anthologie». Για τον Villoison βλ. Γιώργος Κουτζακιώτης, «Οι έρευνες του Villoison στον Άθω (1785). Απόηχοι, ερμηνείες και σπαράγματα», *Ο Εραμιστής* 26 (2007), 23-58, ειδικότερα σ. 24 σημ. 5, όπου παρατίθεται η παλαιότερη βιβλιογραφία.

οποία αποτελεί τη μοναδική μαρτυρία που διαθέτουμε για το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης, καθώς έκτοτε η τύχη των μνημονευόμενων βιβλίων αγνοείται.

Την ίδια περίπου εποχή (τελευταίο τέταρτο του 18ου – αρχές του 19ου αιώνα), φαίνεται ότι το μοναστήρι είχε ικανή περιουσία που σε κάποιο βαθμό εξασφάλιζε οικονομική αυτάρκεια στη μοναστική κοινότητα, όπως προκύπτει από την περιγραφή του Παναγή Σκουζέ:

«Ήταν και τῆς ἁγίας Φιλοθέης ὁ ἅγιος Ἀντρέας μέσα εἰς τὴν πόλη, ὅπου ἐμόναζαν τόσες παρθένες καλόγρηες καὶ ἐζούσαν μὲ τὰ ἐργόχειρά τους καὶ μέρος ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῶν ὑποστατικῶν τῆς ἁγίας Φιλοθέης, ὅπου εἶχε ἕως χίλια διακόσια πενήντα ἐλαιόδεντρα, τὴν Καλογρέζα, τὸ τζιφλίκι, ἕως πέντε ζευγαριῶν γῆς, καὶ τὸ περιβόλι μὲ τὸ νερό, τρεχάμενο, καὶ εἰς τὰ Πατήσια ἄλλο περιβόλι, καὶ ἄλλα πρόβατα καὶ λοιπὰ κτήματα. Κάθε χρόνο ἐόρταζαν τῆς ἁγίας Φιλοθέης εἰς τὸ ναὸ τῆς, τὸν Ἅγιο Ἀντρέα, ὅπου εἶχε κτίσει ἡ ἴδια.»⁶¹

Στα χρόνια όμως της Επανάστασης, συγκεκριμένα τον Νοέμβριο του 1823, το μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα βρέθηκε για μία ακόμη φορά σε ένδεια, και ο ηγούμενος Παῖσιος Βλαστός κάλεσε τους χριστιανούς της εκκλησιαστικής περιφέρειας Αθηνών να το συνδράμουν, διότι οι Τούρκοι το είχαν κάψει και το είχαν λεηλατήσει, με αποτέλεσμα οι μοναχές να στερούνται τα «πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα». Για το λόγο αυτό ο Παῖσιος ανέθεσε σε μοναχούς να περιοδεύσουν στα χωριά έχοντας μαζί τους λείψανα της οσίας Φιλοθέης και του αγίου Ανδρέα, ώστε με τη βοήθεια των χριστιανών να μπορέσουν να ανακαινίσουν την εκκλησία και μερικά κελιά. Στην απανταχούσα, μάλιστα, του Παῖσιου εντοπίζουμε για πρώτη φορά την πληροφορία ότι το μοναστήρι ήταν πλέον σταυροπηγιακό, δηλαδή υπαγόταν στην αποκλειστική δικαιοδοσία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και όχι του τοπικού μητροπολίτη.⁶²

Φαίνεται ότι η έκκληση του Παῖσιου για οικονομική ενίσχυση δεν απέφερε καρπούς, καθώς στα επόμενα χρόνια η μονή ερημώθηκε.⁶³ Κατά

61. Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας στα χρόνια της τυρανίας του Χατζαλή γραμμένο στα 1841 από τον αγωνιστή Παναγή Σκουζέ*, Αθήνα 1948, σ. 41. Για τον Παναγή Σκουζέ βλ. όσα αναφέρει ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Από τον Μακρυγιάννη στον Παναγιώτη Σκουζέ»· «Ο Παναγιώτης Σκουζές», *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, Κύκλος Σεμιναρίων, εκδ. φροντίδα Ευτυχία Λιάτα – Άννα Ματθαίου – Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2007, σ. 214-224, 225-238.

62. Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 61-63 αρ. 19.

63. Το λείψανο της οσίας Φιλοθέης, που είχε τοποθετηθεί αρχικά στο καθολικό της

τη μεταφορά της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους στην Αθήνα το 1834, χρησιμοποιήθηκε για κάποιο χρονικό διάστημα ως στρατώνας.⁶⁴ Λίγα χρόνια αργότερα, το 1842, τα κτήματα του διαλυμένου μοναστηριού παραχωρήθηκαν στον Μετσοβίτη έμπορο Δημήτριο Ποστολάκα ως μέρος του τιμήματος για τη βιβλιοθήκη του, την οποία αγόρασε το ελληνικό κράτος για να εμπλουτίσει την Εθνική Βιβλιοθήκη.⁶⁵ Πρόκειται για το κτήμα «του Αγίου Ανδρέου και της οσίας Φιλοθέης καλούμενον Καλογρέζα... το συγκείμενον εκ στρεμμάτων 3118 και 834 των 1000 Βασιλικών ως έγγιστα και συνιστάμενον από γαίας πετρώδεις...», που βρισκόταν κοντά στο Μαρούσι. Στο κτήμα αυτό βρισκόταν και μετόχι της οσίας Φιλοθέης το οποίο προφανώς ταυτίζεται με το γνωστό μετόχι της Καλογρέζας.⁶⁶

Το μοναστήρι παρέμεινε ερειπωμένο σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα και μέχρι το 1891.⁶⁷ Το 1892-1894, με απόφαση του μητροπολίτη Αθηνών Γερμανού Καλλιγιά (1889-1896),⁶⁸ τα κτίρια του μοναστηριού (τράπεζα, ναός) κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους οικοδομήθηκε το μητροπολιτικό (σημερινό αρχιεπισκοπικό) μέγαρο και τα γραφεία της Ιεράς Συνόδου. Παράλληλα, μέσα στον περίβολο του μητροπολιτικού μεγάρου,

μονής του Αγίου Ανδρέα, στο δεξιό μέρος του ιερού βήματος, και αργότερα, στις 5 Σεπτεμβρίου 1827, στο κελί της ηγουμένης Μελετίας, μετά την ερήμωση της μονής μεταφέρθηκε στο ναό της Γοργοεπηκόου, όπου παρέμεινε ως το 1863, οπότε μεταφέρθηκε στον μητροπολιτικό ναό Αθηνών. Στο ναό αυτό βρίσκεται μέχρι σήμερα, μέσα σε αργυρή λάρνακα (βλ. πιο πάνω σημ. 35· Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 65 αρ. 24· Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη*, ό.π., σ. 94).

64. Α. Ξυγγόπουλος, *Ευρετήριο των μνημείων της Ελλάδος, Α'· Ευρετήριο των μεσαιωνικών μνημείων. 1. Αθηνών*, τχ. Β', επιμ. Κ. Κουρουσιώτης – Γ. Α. Σωτηρίου, Αθήνα 1929, σ. 108.

65. Στην εφ. *Αιών*, αρ. 297, 1 Οκτωβρίου 1841, σ. 3 αναφέρεται ότι η Γραμματεία επί των Εκκλησιαστικών και της δημοσίου εκπαιδύσεως «τῷ ἐπρόσφερε σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ κτήματα τοῦ διαλυθέντος μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ οσίας Φιλοθέης, ἅτινα καὶ ἐξελέξατο, ἀλλ' ἐκ τούτων ἐξήρесе τὸ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν Μοναστήριον». Βλ. σχετικά Βασίλειος Μελισσόβας, *Δημήτριος Χ' Γ. Ποστολάκας*, Ιωάννινα 2007, σ. 173-176 και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Ιστορικό σχεδιάσμα», *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Κατάλογος Έκθεσης*, εκδ. επιτρ. Βασίλης Κρεμμυδάς, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κώστας Στάικος, Αθήνα 1999, σ. λγ', να'· πβ. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αθηναϊκόν αρχοντολόγιον*, ό.π., σ. 104.

66. Το 1845 το κτήμα αυτό κατασχέθηκε για την εξόφληση χρέους του Δημ. Ποστολάκα προς τον Κων. Γ. Δουρούτη, βλ. Βασίλειος Μελισσόβας, *Δημήτριος Χ' Γ. Ποστολάκας*, ό.π., σ. 176-179, 410-412.

67. Γ. Λαμπάκης, «Η μονή της οσίας Φιλοθέης», *ΔΧΑΕ* 2 (1892-1894), 129.

68. Για τον Γερμανό Καλλιγιά βλ. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 204-216.

στην οδό Αγίας Φιλοθέης, οικοδομήθηκε παρεκκλήσι προς τιμήν του Αγίου Ανδρέα, σε ανάμνηση του κατεδαφισθέντος καθολικού της μονής.⁶⁹

Ας σημειωθεί ότι το 1892 είχε ανακαλυφθεί κάτω από τα κελιά του μοναστηριού ένα υπόγειο τετράγωνο δωμάτιο που είχε φως και αέρα από αεραγωγό, το οποίο θεωρήθηκε ότι ήταν το «ασκηταριό» της Φιλοθέης, που χρησίμευε και ως κρύπτη. Παρότι η κρύπτη καλύφθηκε και η επιγραφή «αρχαία κρύπτη» τοποθετήθηκε 6,5 μέτρα από την πραγματική θέση της,⁷⁰ γνωρίζουμε τη διαμόρφωση του υπόγειου χώρου χάρη στο γεγονός ότι η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία διέσωσε κάτοψη του μοναστηριού και του ναού του όπως ήταν λίγο πριν από την κατεδάφισή τους.⁷¹

Από το καθολικό διασώθηκαν δύο τμήματα τοιχογραφιών από την κόγχη πάνω από την είσοδο του καθολικού, καθώς και δύο σπαράγματα τοιχογραφιών από την τράπεζα της μονής, που βρίσκονται σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Στο ίδιο μουσείο εκτίθενται δύο εικόνες, του Χριστού και της Παναγίας, από το τέμπλο του ναού, έργα του Κρητικού ζωγράφου Εμμανουήλ Τζάνε, εικόνες οι οποίες βρίσκονταν πιθανώς μεταξύ εκείνων που είχε παραδώσει το 1836, μαζί με τα ιερά σκεύη του ναού, ο επίτροπος της μονής Σπυρίδων Μπενιζέλος στον μητροπολίτη Αθηνών.⁷²

Χάρη στα σχέδια του Γάλλου περιηγητή Paul Durand (1806-1882), που πραγματοποίησε τέσσερα ταξίδια στην Ελλάδα από το 1839-40 ως το 1864, γνωρίζουμε όλο σχεδόν το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθολικού της μονής όπως ήταν στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα.⁷³

69. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αθηναϊκόν αρχοντολόγιον*, ό.π., σ. 105-107· πβ. Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη*, ό.π., σ. 99-101· Φώτιος Δημητράκοπουλος – Μαρία Χρόνη, «Πρωτόκλητος Ανδρέας...», ό.π., σ. 17-20.

70. Γ. Λαμπάκης, «Αι εν τη Μονή Φιλοθέης καταστραφείσαι πολύτιμοι βυζαντιακαί χριστιανικαί αρχαιότητες και αγιογραφίαι», *ΔΧΑΕ* 2 (1892-1894), 145 σημ. 1· Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αθηναϊκόν αρχοντολόγιον*, ό.π., σ. 107· Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη*, ό.π., σ. 100-101.

71. Α. Ξυγγόπουλος, *Ευρετήριον...*, ό.π., σ. 108, σχέδιο αρ. 1847.

72. Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη*, ό.π., σ. 128-129, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί ότι ένα από τα σωζόμενα κειμήλια της μονής είναι ένα έντυπο Ευαγγέλιο που εκδόθηκε στη Βενετία το 1599 (*Μεταβυζαντινή Αθήνα, Ημερολόγιο 2005*, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 2004, εικόνα αρ. 31, ΒΧΜ 17850). Για την έκδοση βλ. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci. – 1800)*, τ. 2 (*Παράρτημα*), *Προσθήκαι – συμπληρώσεις – διορθώσεις*, Αθήνα 1986, σ. 101-102, αρ. *310 (από άλλα αντίτυπα).

73. Τούλα Καλαντζοπούλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του*

7. Τα μετόχια

α. Το μετόχι των Πατησίων

Όπως είδαμε προηγουμένως, στο Βίο της οσίας Φιλοθέης αναφέρεται ότι η Φιλοθέη ίδρυσε ένα μετόχι (ένα «μονύδριον», δηλαδή μικρό μοναστήρι) στα Πατήσια, όπου βρισκόταν το βράδυ της 2ας προς 3η Οκτωβρίου 1588, όταν της επιτέθηκαν οι Οθωμανοί και τη χτύπησαν. Από το μετόχι αυτό σήμερα σώζεται στα Πατήσια ο ναός του Αγίου Ανδρέα, στην οδό Λευκωσίας, ο οποίος είχε τον τύπο τρίκλιτης βασιλικής με μία μόνο ημιεξαγωνική αψίδα προς ανατολάς και μία θύρα εισόδου στο μέσον της δυτικής πλευράς. Ο ναός ήταν ξυλόστεγος, εκτός από την κόγχη του ιερού που στεγαζόταν με τεταρτοσφαίριο από πλίνθους. Μετά την εγκατάλειψη του μετοχίου, η οποία μπορεί να συνέβη πολύ πριν τον Αγώνα του 1821, ο ναός χρησιμοποιήθηκε πιθανώς ως κοιμητήριο, όπως προκύπτει από τους τάφους και από το θολοσκεπές οστεοφυλάκιο που βρίσκονται στο εσωτερικό του.⁷⁴ Το 1950 ο ναός αναστηλώθηκε από τον αρχαιολόγο Αναστάσιο Ορλάνδο και ιστορήθηκε από τον Φώτη Κόντογλου.⁷⁵

β. Το μετόχι της Καλογρέζας

Εκτός από το μετόχι των Πατησίων, στο Βίο της οσίας Φιλοθέης αναφέρεται ένα ακόμη μετόχι που από τα συμφραζόμενα προκύπτει πως ήταν κι αυτό μονύδριο και το οποίο δεν βρισκόταν στην Αθήνα αλλά στην Κέα.

Σε τρεις ωστόσο πηγές του 1583, στην έκκληση της Φιλοθέης προς τη Γερουσία των Βενετών, την αίτηση του Σεραφείμ Παγκάλου και το ψήφισμα της Γερουσίας, αναφέρεται ότι η Φιλοθέη είχε ανεγείρει στην Αθήνα ένα μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα και δύο μετόχια, χωρίς τα μετόχια να κατονομάζονται.⁷⁶ Ποιό ήταν λοιπόν το δεύτερο μετόχι που είχε ανεγερθεί στην Αθήνα;

Πρόκειται πιθανώς για το μετόχι που οι μελετητές αποκαλούν «της

Paul Durand, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 2002· για το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθολικού και της τράπεζας της μονής βλ. Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη*, ό.π., σ. 130-134.

74. Α. Κ. Ορλάνδος, «Δύο ανέκδοτοι ναοί των Αθηναίων Μπενιζέλων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 8 (1931), 319-323· Ο ίδιος, *Ευρετήριον των μνημείων της Ελλάδος*, Α'. *Ευρετήριον των μεσαιωνικών μνημείων*, τχ. Γ', επιμ. Κ. Κουρουνιώτης – Γ. Α. Σωτηρίου, Αθήνα 1933, σ. 133.

75. Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη*, ό.π., σ. 141-145.

76. Βλ. πιο πάνω σημ. 19, 22, 25.

Καλογρέζας» (ή «του Περσού»), από το –μεταγενέστερο (;)– τοπωνύμιο της περιοχής. Μάλιστα, καθώς κατά την παράδοση το λείψανο της Φιλοθέης μεταφέρθηκε από την Καλογρέζα στην Αθήνα, θεωρείται πως μετά τον ξυλοδαρμό της στο μετόχι των Πατησίων η Φιλοθέη μεταφέρθηκε στο μετόχι της Καλογρέζας, όπου ύστερα από λίγο καιρό απεβίωσε.⁷⁷

Στην περιοχή Καλογρέζα σώζεται σήμερα μικρός ναός αφιερωμένος στα Εισόδια της Θεοτόκου. Πρόκειται για μονόκλιτη θολωτή βασιλική με μια ημιεξαγωνική εξωτερικώς αψίδα στην ανατολική πλευρά. Στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού απεικονίζονται η οσία Φιλοθέη και ο άγιος Ανδρέας εκατέρωθεν της παράστασης των Εισοδίων της Θεοτόκου. Οι τοιχογραφίες του ναού χρονολογούνται στα τέλη του 16ου αιώνα, αλλά στις αρχές του 20ού αιώνα τα κεφάλια πολλών μορφών επιζωγραφίστηκαν με ύφος δυτικότροπο.⁷⁸

Ο ναός αυτός ανήκε προφανώς στο μετόχι της Καλογρέζας, το οποίο βρισκόταν στο ομώνυμο κτήμα που παραχωρήθηκε το 1842 στον Δημήτριο Ποστολάκα. Σύμφωνα με την αναλυτική περιγραφή του κτήματος, την εποχή εκείνη το μετόχι εκτός από το ναό περιλάμβανε μαντρότοιχο, χαμηλά κτίσματα, πηγάδι, ένα θολοσκεπές υπόγειο που λειτουργούσε ως κοιμητήριο, όπου κατέβαιναν μέσω λίθινης κλίμακας κ.ά.⁷⁹

Με βάση λοιπόν τις πληροφορίες που αποδεδειγμένα οι ιστορικές πηγές, γίνεται φανερό ότι η Φιλοθέη Μπενιζέλου, η κατόπιν οσία, υπήρξε για τα μέτρα της εποχής μια παράτολμη μοναχή, που άσκησε το φιλανθρωπικό και κοινωνικό της έργο, μολονότι η αρχοντική της καταγωγή υποδείκνυε διαφορετική πορεία. Οι πράξεις της εντάσσονται μέσα στη μακρά συνάφεια της ίδρυσης και ανακαίνισης χριστιανικών μοναστηριών στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φαινόμενο που εκδηλώθηκε με ένταση ήδη από τον 16ο αλλά και κατά τους επόμενους αιώνες, με τη διαφορά ότι το έργο της ενείχε σοβαρούς κινδύνους και απειλές για τη ζωή της, οι οποίες τελικά συνετέλεσαν στο θάνατό της.

77. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αθηναϊκόν αρχοντολόγιον*, ό.π., σ. 80-81 σημ. 2· Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο οίκος των Μπενιζέλων*, ό.π., σ. 34. Για το τοπωνύμιο Καλογρέζα, που θεωρείται απόδοση του όρου «καλόγρια» στο γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής, βλ. Κώστας Η. Μπίρης, *Αι τοπωνυμιαί της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών*, Αθήνα 2005, σ. 45.

78. Για το ναό, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, *Ευρετήριον των μνημείων της Ελλάδος*, τχ. Γ', ό.π., σ. 135 και Μαρία Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Ναυσικά Πανσελήνου, Φιλοθέη*, ό.π., σ. 134-138.

79. Βλ. πιο πάνω σημ. 66 και εφ. *Αιών*, αρ. 662, 6 Οκτωβρίου 1845.